

હાર્દિક ઓચ્ચાશ્રમ પ્રેરિત શ્રી આનંદશાંકર બાપુભાઈ મુખ સમારક
સર્વધર્મહર્ષીન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ અંતર્ગત સંતહર્ષીન અંથમાળા-૪

સંત તિરુવલ્લુવર

અને

કુર્ણા

(તમિળ વેદ)

ડૉ. કાન્તિલાલ કાલાણી

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલભ વિદ્યાનગર

હરિ ઝી આશ્રમ પ્રેરિત શ્રી આનંદશાંકર આપુભાઈ હૃવ સમારક
સર્વધર્મદર્શિન પ્રકાશન દ્વારા અંતર્ગત સંતદર્શિન અંથમાળા—૪

સંત તિરુવલ્લુવર

અને

કુર્ણા

(તમિણ વેદ)

ડૉ. કાન્તિલાલ કાલાણી

સરદાર પટેલ યુ.નિવર્સિટી
વલલભ વિદ્યાનગર

Sant Tiruvalluvar and Kurai
by Dr. Kantilal L. Kalani

પ્રથમ સંસ્કરણ : ૧૯૮૫

પ્રત : ૧૦૦૦

કિંમત : રૂ. ૧૭-૫૦

© સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

ચાળનાદાન : હરિ અંગ આશ્રમ, નડિયાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક : શ્રી રતીલાલ ચ. ઠક્કર

કુલસચિવ

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

યુનિવર્સિટી પ્રેસ

વદ્વલબ વિદ્યાનગર

આમુખ

શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધૂવ સ્મારક સર્વર્ધમણ્ઠર્ણન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ અંતર્ગત સંતર્ણન ગ્રંથમાળાના ચોથા પુસ્તકના રૂપમાં પ્રકાશન થઈ રહેલું 'તિરુ વલ્લુવર અને કુરળ'ને આવકારતા મને આનંદ થાય છે.

દક્ષિણ ભારતના પ્રાચીન સંતોમાં તામિલનાડુના તિરુ વલ્લુવરનું નામ મોખ્યે મુજાય છે. લગભગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે મદ્રાસ પાસેના મૈલાપુરમાં, અંતિમ જાતિમાં, જન્મેલ તિરુ વલ્લુવર — તેમના આદર્શ જીવન અને ઉપદેશને કારણે — આજે પણ તમામ વર્ગ-જાતિના તમિલજનો માટે પૂજનીય બેખાય છે.

તેમનો, બોધ-ઉપદેશ-ચિત્તનથી સબર ગ્રંથ 'કુરળ' દક્ષિણમાં વેદ નેર્ણુ મહત્ત્વ અને સ્થાન ધરાવે છે. તમિલ બોકો ભક્તિભાવપૂર્વક તેનું પઠન કરે છે અને તેમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે, કારણ કે તેમાં રાજ-પ્રાણ, શ્રી-પુરુષ, નાના-મોટાં સૌ કોઈને ઉચ્ચ જીવનનો માર્ગ પ્રેરે તેવું આદર્શ તેમ વ્યાવહારિક દર્શન રજૂ થયું છે. શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય જેવા મનીધો તેથી તો 'કુરળ'ને "વિવેક, શુભ-સંસ્કાર અને માનવપ્રકૃતિના વ્યાવહારિક જીવનની ખાલુ" તરીકે ઓળખાવે છે.

શ્રી કન્નિતાલ કાલાલ્લીએ આ ગ્રંથમાં તિરુ વલ્લુવર અને તેમના 'કુરળ' બેનું સંક્ષેપમાં છતો સરળ, વિશદ, રોચક ભાષામાં નિરૂપણ કર્યું છે. સંતનું સમ્યક્ જીવન અને તેમનું મનનીય કવન બેનું આર્કાંડ બન્યાં છે. લેખકને તે માટે હું ધન્યવાદ આપું છું.

આવા ઉપયોગી અને પ્રેરણાત્મક પુસ્તકના પ્રકાશન માટે હું લેખકનો, સર્વર્ધમણ્ઠર્ણન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ અને તદ્વંતર્ગત આ સંતર્ણન ગ્રંથશોષીના પ્રકાશન માટેના અનુદાન-દાતા હરિ ઓામ આશ્રમ-નિદ્યાદનો અને પુસ્તકની આચા-શૈલી-રજૂઆત આદિની સરળતા-સુધૂડતા-શુદ્ધ વગેરે અંગેની સંનિષ્ઠ કામગીરી બજાવનાર પ્રો. જશવંત શેડોવાળાનો, અંગત રૂપમાં તેમજ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી વતી, હાર્દિક આભાર માનું છું.

મને આશા છે કે, વાંચકો માટે 'તિરુ વલ્લુવર અને કુરળ'નું વાક્ય બોધપ્રદ અને આનંદપ્રદ બની રહેશે.

વલ્લુવલ વિદ્યાનગર

શાયામણ સુદ પવિત્રા એકાદશી, વિ. સં. ૨૦૪૧

તા. ૨૬-૮-૧૯૮૫

પ્રો. કિણાલાલ એન. શાહ

કુલપતિ

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

સલાહકાર ગ્રમિતિ

- (૧) શ્રી. કે. એન. શાહ, ગ્રમિતિ
- (૨) ડૉ. એચ. એમ. પંટલ
- (૩) ક્રાધર વાલેસ
- (૪) શ્રી. જે. એમ. પટેલ (શોખડીવાળા) મંત્રી
- (૫) ડૉ. ડી. ડી. જાડેજા
- (૬) ડૉ. એસ. આર. ત્રિવેણી
- (૭) ડૉ. રમણુલાલ સી. શાહ
- (૮) શ્રી લોગીલાલ સાંડેસરા

પ્રાસ્તાવિક

‘તમિળ વેદ’ અથવા ‘પાચમો વેદ’ કહેવાતો જીવનસહિતાનો આ અધૂર્ણ ગ્રંથ લગભગ અધારસો વર્ષ સુધી તમિળમાં જ વચાતો રહ્યો. બસો વર્ષ પહેલા ‘સોસાયટી એસેઝ જિસ્સે’ સંસ્થાના મિશનરી કોન્સ્ટેનથિયસ બેસ્થીએ ‘કુરણ’ના પ્રથમ બે અડોનો બેટિનમાં અનુવાદ કર્યો. આ અનુવાદ છપાયો નહોતો. પણ રેવ. ડૉ. જી. યુ. પોપે ‘કુરણ’નો અનુવાદ કર્યો ત્યારે પોતાની આખુન્તિમાં બેસ્થીની હસ્તપ્રતને પરિશાખટર્પે છાપેલી. ડૉ. ગ્રેહુલે ‘કુરણ’નો જર્મન અને બેટિનમાં અનુવાદ કર્યો ત્યારે બેસ્થીની હસ્તપ્રતને લક્ષમાં રાખી હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૬૬ની વર્ષે એફ. ડબ્લ્યુ. એલિસ, ડબ્લ્યુ. એચ. ડ્ર્યુ, ઈ. જે. રોબિન્સન, જે. બેઝારસ અને રેવ. ડૉ. જી. યુ. પોપે ‘કુરણ’ના સમગ્ર અથવા અમૃક લાગના અનુવાદો કર્યો હતા. એમ. એરિયલ અને એમ. ડી. દુમસ્ટે કેટલીક ટ્રિપાંકિતએનો ફ્રેન્ચમાં અનુવાદ કર્યો હતો. ડ્ર્યુએ ઇઝ પ્રકરણોનો અનુવાદ કર્યો હતો તે પ્રમાણભૂત ગણાતો, પણ અત્યારે તે મળતો નથી. તેમણે તે સમયના જ્યાતનામ વિદ્ધાન રામાનુજ કવિરયરે કેટલાક ટ્રિપાંકિતક શ્લોકોનું ભાષ્ય કરેલું તેનો પણ અંગેજ અનુવાદ આપેલો. રેવ. પોપે તમિળ પાઠ આપવા સાથે સમગ્ર ગ્રંથનો પવામાં અનુવાદ કર્યો હતો.

મેં શ્રી વી. વી. એસ. અધ્યરના અંગેજ અનુવાદને મુખ્યત્વે લક્ષમાં રાખ્યો છે. ‘કુરણ’નો અનુવાદ કરતી વેળા તેમણે બાઈબલ, હિન્દુ અને શ્રીક ગ્રંથની શીલી લક્ષમાં રાખેલી. શ્રી અધ્યરના અંગેજ અનુવાદ ઉપરાત એ રંગનાથ મુદ્દાલિયર, જી. વન્મીકનાથન, સી. રાજગોપાલાચારી અને એચ. એ. પોખેના અનુવાદો લક્ષમાં રાખ્યા છે. ઈ. જે. રોબિન્સન અને યોગી શુદ્ધાનંદ ભારતીના ‘કુરણ’ના અનુવાદો પણ હું જેઠ ગયો છું. મરાಠીમાં સ્વ. સાને ગુરુજીએ ‘કુરણ’નો અનુવાદ કર્યો છે તેનો પણ લાભ લીધો છે.

ગ્રંથની મૂળ ભાષા આવડતી ન હોવાને કારણે અનુવાદમાં દોષો રહી જવા સંભવ છે. ટ્રિપાંકિતક શ્લોકોના જુદાં જુદાં અર્થધટનોમાંથી ક્યા અર્થધટને અનુસરણું એ પ્રશ્ન સતત મુંજવતો રહ્યો છે. અનુવાદના દોષો નિવારવા તિરુકુર્બ પ્રચાર સંધના વ્યવસ્થાપક સાધુ ચરિત જી. વન્મીકનાથન સાથે ૧૯૭૦માં પત્રવ્યવહાર કરેલો અને રૂબરૂ મળીને કેટલાક શ્લોકો અંગે ચર્ચાવિચારણ કરેલી.

‘કુરણ’ના ૧૩૩ પ્રકરણોમાંથી ૧૦૭ પ્રકરણના ૧૦૩૬ ટ્રિપાંકિતક શ્લોકોનો અનુવાદ શ્રી નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસોએ ૧૯૭૧માં કરેલો અને સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે ‘ઉપરોક્ષસારસંગ્રહ’ નામે પ્રગટ કર્યો હતો. આ ગ્રંથનો પ્રથમ ભાગ ‘તમિન વેદ’ અર્થાત् ‘ઝડપ તિરુવલ્લુવરના બોધવશનો’ ઇપે છે.

મેં ૧૯૭૦—૭૧ના ગાળામાં આ ગ્રંથનો અનુવાદ કરેલો અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ ૧૯૭૧માં તેને પ્રકાશિત કરેલો. એ વેળા હરીનંદ દવે મારા સાથીદાર હતા. તેમણે આ અનુવાદમાં ખૂબ રસ લીધેલો અને સમગ્ર અનુવાદ ઉપર નજર કરી ગયેલા. યોગાનુયોગ એવો થયેલો કે યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડના તે વેળાના અધ્યક્ષ શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ ‘કુરણ’ના અનુવાદની શોધમાં હતા. મારો અનુવાદ તૈયાર હતો. એ રીતે એનું પ્રકાશન થયેલું.

તેર વર્ષ પછી વલ્લભ વિદ્યાનગર સિથત સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના પ્રકાશન વિભાગ તરફથી એનું કહેલું આવ્યું કે મારે સંત તિરુવલ્લુવર અને તેમના ગ્રંથનો પરિચય આપતી પુસ્તિકા લખવી તેમ જ સાથે સાથે ‘કુરણ’માંથી મહત્વના ટ્રિપાંકિતક શ્લોકોનો ભાવાનુવાદ આપવો.

સંત તિરુવલ્લુવર વિશે વિશેપ માહિતી ઉપલબ્ધ ન હતી, છતાં શક્ય તેટલી માહિતી મેળવી તેમની આણી જીવનરેખા આપી છે. ‘કુરણ’ ગ્રંથ વિશે ધાર્ષકું લખ્યી શકાય તેમ છે. પણ આ પુસ્તિકાને લગભગ સો પૃષ્ઠોમાં સમાવવાની હતી અને ઉદ્દેશ સંતના ગ્રંથનો પરિચય કરાવવાનો હતો એટલે એમાં આવતા વિષયોની વિગતે છણાવટ ન કરતાં તેમની રસાત્મક જાંખી કરાવી છે. શેષ પૃષ્ઠોમાં પસંદ કરેલ ટ્રિપાંકિતક શ્લોકોનો ભાવાનુવાદ છે. ૧૯૭૧માં પ્રગટ થયેલ સંપૂર્ણ અનુવાદમાંથી જ આ અનુવાદ લીધો છે. ક્યાંક સાધારણ હેરફાર કર્યો છે. સમગ્ર ‘કુરણ’નો અનુવાદ વાંચવા ઈચ્છનારે ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ પ્રગટ કરેલ પુસ્તક જોઈ જવા વિનાંતી છે.

આ પ્રકાશન હાથ ધરવા બદલ હું સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી અને તેના રંચાલકોનો ઋણી છું. આ નિમિત્તે ક્ષેત્રી ‘સાંત તિરુવલ્લુવર’ અને ‘કુરણ’ના આનિનધ્યમાં મને બેસવાનો અવસર મળ્યો એને હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

રામનવમી, એપ્રિલ ૧૦, '૮૪
મુખ્ય

—ડૉ. કાનિતલાલ કાલાણી

સંત તિરુવલ્લુવર

પ્રાચીન ભારતમાં ઈતિહાસનો વિશેષ મહિમા ન હતો; વ્યક્તિના અંગત જીવન વિશેની માહિતી કે વિગતો સાચવી કે નોંધી રાખવાનું પણ વલણ નહોતું. વેદાનું વ્યવસ્થિત વિભાજન કરનાર, પૌરાણિક સાહિત્યનું સંકલન કરી પ્રજા સમક્ષ મૂકનાર તેમ જ મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવત જેવી મહાન અને અમર દૃતિઓ આપનાર એક જ વેદવ્યાસ હતા કે વ્યાસજીઓની પરંપરા હતી એ વિશે શ્રદ્ધેય માહિતી મળતી નથી. જેવું વ્યાસનું તેવું જ વાલ્મીકિનું, કાંઈક અંશે કાવિદાસનું અને ભવભૂતિનું. અનંત કાળમાં અનર-અમર દૃતિઓ મૂકી જનાર આ મહાકવિઓનાં જીવન વિશે પ્રમાણભૂત કહી શકાય તેવી માહિતી બહુ ઓછી મળે છે. તમણ ભાષાના એક સર્વશ્રોષ સંત-કવિ વલ્લુવરનું જીવન પણ અંધકાર પિછોડાથી આવું છે. તેના પર પ્રકાશ પાડે તેવી દસ્તાવેજ સામગ્રી લગભગ નહિવતું છે.

દક્ષિણ ભારતમાં સંત કવિ તરીકે અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી વલ્લુવરનો જન્મ પરંપરા અનુસાર લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં હાલના મદ્રાસ થહેરના મૈલાપુર વિસ્તારમાં થયો હતો. તે વખતે મૈલાપુર સાગર ડિનારે આવેલું એક સ્વતંત્ર રમણીય નામનું ગામ હોય તેવી સંભાવના છે. એક માન્યતા એવાં પણ છે કે તેમનો જન્મ મદુરા ખાતે થયેલો. મદુરા તે વેળા પાંડ્યોની રાજધાની હતી.

વલ્લુવર નામ ઈતિહાસને અજાણ્યું છે. એ શબ્દનો અર્થ 'વલ્લુવા જ્ઞાતિનો ભક્ત' એવો કરવામાં આવે છે. આ સંત કવિનું મૂળ નામ શું હશે તે હજી કોયડો જ રહ્યો છે. વલ્લુવાઓ અન્યની જ્ઞાતિના ગણાતા. તેમનું મુખ્ય કામ રાજની આજ્ઞાઓ અને હુકમો જહેર કરવાનું હતું. તેઓ હાથી પર બેસી ઢોલ વગાડતા અને રાજની આજ્ઞાઓની કે હુકમોની જહેરાત કરતા.

આપણે જેને પૂજ્ય કે વહીલ ગણૂતા હોઈએ તેમના નામની આગળ શ્રીયત, શ્રીમાન એવા શબ્દો પ્રયોગો છીએ. તેમ વલ્લુવરનો પછીના સાહિત્યમાં જ્યાં ઉલ્લેખ છે ત્યાં તેમને તિરુ (શ્રી જેવો માનાર્થ) શર્દ જોડ્યો છે અને તેઓ તિરુવલ્લુવર તરીકે ઓળખાતા રહ્યા છે.

તમિળ વિદ્વાનોના એવી માન્યતા છે કે તિરુવલ્લુપુરના પિતાનું નામ ભગવાન હતું અને તેઓ ખ્રાસ્થ હતા અને તેમની માતા આદિ અન્તયન જાતિની હતી. આદિનો ઉછેર એક ખ્રાસ્થને ન્યા થયેલો અને તે ખ્રાસ્થ આદિના બંગ ભગવાન નામની વ્યક્તિ સાથે કરાવેલા. ભગવાન આદિને તિરુવલ્લુપર ઉપરાત બીજાં છ સંતાનો હતાં અને બધાં કાથ્યો રથતાં એમ મનાય છે.

તિરુવલ્લુપર મેલાપુરમાં વણકરનું કામ કરતા એવી માન્યતા છે. બધા વ્યવસાયમાં આ વ્યવસાય તેમને સૌથી વધુ નિર્દોષ લાગેલો. એમનું ગૃહસ્થ-જીવન આદર્શ ગણાતું. એમના પત્ની વાસુકી ભારે ગુણવાન હતોં. સૌકાંચોથી તેમના ગૃહસ્થ જીવનનો મહિમા થતો આવ્યો છે. આંજે પણ તામિલનાડુની પ્રાજ્ઞા તિરુવલ્લુપરના ગૃહસ્થજીવન વિશે હોણે હોણે વાતો કરે છે. અહીં તેમના વિશેનો કેટલીક કિંવદ્દીઓ સંક્ષેપમાં જોવી રહસ્પ્રદ થયે.

કહે છે કે પત્નીની કસોટી કરવા એક દિવસ તેમણે વાસુકીને લોઢાના ખીલાના ટોપકો અને લોખડાના નાના નાના ટુકડાઓની રસોઈ કરવા કહેલું. કોઈ પણ જાતની દલીલ કર્યા વિના તેણે ચુલા પર ટોપકો અને લોખડાના ટુકડા રંધવા મુકી દીધેલાં. ભવિષ્યમાં સાધુજીવન ગાળવા ઈચ્છા એક ખ્રાસ્થચારીએ આ વાત સાંભળી એટલે એ તિરુવલ્લુપરને ઘરે પહોંચી ગયો. એમણે તિરુવલ્લુપરને પ્રમે કર્યો કે બંગ અંગે તમે શું સલાહ આપો છો? તિરુવલ્લુપરે પ્રમનો ઉત્તર આપવાને બદલે આગંતુકને થોડા દિવસ પોતાની પાસે રોકાઈ જવા કહ્યું.

એક દિવસ એવું બન્યું કે તિરુવલ્લુપર અને ખ્રાસ્થચારી સવારમાં ઠંડો લાત વર્દી નાસ્તો કરતા હતા અને વાસુકી આગણામાંના કૂવામાંથી પાણું જેંચતાં હતાં. તિરુવલ્લુપરે વાસુકીને બૂમ પાડી કહ્યું કે ભાત એટબો બધી ગરમ છે કે ખાઈ શકતો નથી (વાસ્તવમાં તે તદ્દન ઠંડો હતો). પાણીનો ઘડો કૂવામાં બંદકતો રાખી વાસુકી દોડયા અને પાંદડાં પર રાખેલા ભાતને ઠંડો કરવા પણો નાખવા લાગ્યાં.

આગંતુકની હાજરીમાં એક બીજી ઘટના બની લોવાનું પણ કહેવાય છે. એક દિવસ તિરુવલ્લુપર સૂર્યના પ્રખર પ્રકાશમાં સાણ પર કપડું વણવાનું કામ કરતા હતા ત્યારે હાથમાંથી ફુર્કડી પડી ગઈ. સૂર્યના ભરભૂર પ્રકાશ હતો અને ફુર્કડી નાની નહોતી, છતાં તેમણે પત્નીને બૂમ પાડી જલદી દીવો લાવવા કહ્યું. પતિની માગણી બેહુદી છે તેવો વિચાર કર્યા વિના વાસુકી તત્કાળ દીવો વર્દીને પહોંચી ગયો.

આગાતુકે આ બધું નજરે જોયું. એમને પોતાના પ્રશ્નો ઉત્તર મળી ગયો કે વાસુકી નેવી પત્ની હોય ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રોષ્ટ છે, પણ આવી ભવી અને નિરાલિમાની પત્ની ન મળે તો તપસ્વીનું જીવન પસંદ કરવું બહેતર છે.

કહે છે કે વાસુકીના અવસાન સમયે તિરુવલ્લુવર હાજર હતા. વાસુકીએ ભાવાર્દ્ર નેતો પતિ સામે જોયું. સંતને થયું કે વાસુકી કાઈ કહેવા ઈચ્છે છે. એટબે તેઓ તેમની સમીપ ગયા અને પૂછ્યું. ‘તારે કાઈ કહેવું છે?’ વાસુકી મંદ અવાજે બોલ્યા, ‘તમે મારું પાણિગ્રહણ કર્યું ત્યારે મેં તમારા માટે ચોખા રાધિલા. તે વેળા મને આજ્ઞા આપોલી કે જોનન પીરસતી વેળા હમેશાં પાણી પીવાનું સાધન અને સોય મૂકવાં. તમે આવું કેમ કહેવું તે મને સમજાયું નથી.’ સંતે પ્રત્યુત્તરમાં કહેવું કે જમતાં જમતાં ચોખાનો કણ નીચે પડી જાય તો સોયથી તેને ઊંચકી જળથી શુદ્ધ કરી શકું તેટલા ભાતર બને વસ્તુઓ જમતી વખતે પાસે રાખવાનું મને ઈષ્ટ લાગતું.

આટલું સાંભળતાં વાસુકીના મુખ પર પરમ સંતોષની રેખાઓ અંકાઈ ગઈ અને નેચો ચિર નિદ્રામાં પોઢી ગયાં.

મહાન સદ્ગુણી પત્નીના અવસાન પછી તિરુવલ્લુવરે શેષ જીવન આત્મશોધનમાં અને ભગવત ચિત્તનમાં વીતાવેલું એમ મનાય છે. બૌધ્ધમીઓઓ, જૈનોઓ, વૈષ્ણવોઓ અને શિવમાર્ગીઓઓ તમિન ભાષાના આ સાંત-કવિને પોતાના ધર્મના ગણાવવામાં ગૌરવ માન્ય છે. જ્યિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ અને વિચારકો એવો દાવો કરે છે કે તિરુવલ્લુવર પર જ્યિસ્તી ધર્મની ઊંડી અસર હતી. અહીં વાદવિવાદમાં ઉત્તરવાની જરૂર નથી. તેઓ ખરેખર કયો ધર્મ પાળતા હતા તે હજુ સુધી સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી, કારણ કે કોઈ વર્ણ, ધર્મ કે પ્રદેશને કેન્દ્રમાં રાખી તેમણે ‘કુરળ’ ગ્રંથની રચના કરી નથી. તમામ પ્રકારની સંકુચિતતાઓ, વાદાઓ કે સંપ્રદાયોથી પર થઈ તેમણે ધર્મ, અર્થ અને કામ અંગે ચિત્તન કર્યું છે. એને કારણે તેમનો ગ્રંથ માત્ર તમિન ભાષીઓનો જ ન રહેતાં જગતવાસીઓનો બન્યો છે.

એ યુગમાં લખાયેલા અનેક ગ્રંથો કાળની ગતમાં નષ્ટ પ્રાય થઈ ગયો, પણ ‘કુરળ’ને ત્યાર પછીના સંપ્રદાયો કે સમય નષ્ટ ન કરી શક્યા, કારણ કે એમાં જીવનવિષ્યક એવું માર્ગદર્શન છે, જે કોઈ પણ સમાજને કોઈ પણ સ્થળ-કાળમાં સ્વીકાર્ય બને તેવું છે. એમાં માનવચિત્તની ઉત્તામ કોટિની કહી શકાય તેવી ફેટલીક સંપર્ક સંગ્રહાયેલી છે. માનવમનની શુદ્ધતમ અભિવ્યક્તિઓ.

અને માનવહૃદયની કેટલીક અતિ નાજુક વાગણીઓનું સૂક્મ પૃથક્કરણ તેમાં સાકાર થયેલું જોવા મળે છે.

મનુષે સરચાઈપૂર્વક જીવનું જોઈએ, દાનશીલ-ધર્મશીલ બનવું જોઈએ; દયા, કરુણા, શાંતિ, નમૃતા, શીખ, શાશપણ, ધીરજ જેવા અનેક સદ્ગુણા તેણે જીવનમાં અપનાવવા જોઈએ, ખીઓએ પુરુષોને અને પુરુષોએ ખીઓને પ્રેમ કરવો જોઈએ, એવી ચિરકાલીન શિખામણેનું ‘કુરળ’ના પૃથ્યોમાં નિરૂપણ છે. આ ગ્રંથ વાંચતી વખતે બાઈબલના જૂના કરારનું અને ભગવદ્ગીતાનું સમરણ થાય તે સ્વામાવિક છે.

‘કુરળ’માં જે છંદ નિયોજયો છે તેનું નામ ‘કુરળ’ છે; એના પરથી એ રચના ‘કુરળ’ નામે ઓળખાઈ છે. એમાં કુલ ૧૩૩ પ્રકરણો અને દરેક પ્રકરણમાં દસ દ્વિપંક્તિક શ્લોકધ્વારા છે. કુરલમાં કુલ ૨૬૬૦ પંક્તિઓ છે. આ ગ્રંથ સૌપ્રથમ પાંડ્યવંશના ઉગ્રપ્રેરુવલુદીના રાજ્યકાળ દરમયાન પ્રગટ થયો હતો. ‘તમિન સ્ટડીઝ’ ગ્રંથના વિદ્રોન વેખક શ્રીનિવાસ આંદેગર ઉગ્રપ્રેરુવલુદી રાજનો આરોહણકાળ ઈ. સ. ૧૨૫ની આસપાસ ગણે છે. તમિન ભાષાના બે જ્યાતનામ કાવ્યગ્રંથો, ‘શિલભ્યાધિકારમ्’ અને ‘મહિમેખલાઈ’માં ‘કુરળ’નો પંચાવનમો શ્લોક અવતરણ તરીકે વેવામાં આવ્યો છે. આ બંને કાવ્યગ્રંથો પ્રથમ અથવા બીજી સદીમાં બખાયાનું પુરવાર થયું છે.

તમિન વિદ્રોનો એવું પણ નોંધ છે કે તિરુવલ્લુવરને ઈલેવા શિગન નામનો તવંગર મિત્ર હતો. ચીખ રાજ્યોનો એ છઠો વારસદાર હતો. સિલોનના મહાવંશ અનુસાર કલિયુગના ૨૭૬૦ના વર્ષમાં તેણે સિલોન પર ચઢાઈ કરી વિજય મેળવેલો. આ વિગતોને લક્ષમાં રાખીએ તો તિરુવલ્લુવર ઈશુની પ્રથમ સદીમાં અથવા તેની આસપાસના સમયમાં થયા હશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

‘કુરળ’માં કોઈ એતિહાસિક ઘટનાનો કે સમયનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. તિરુવલ્લુવર વિશે ઈતિહાસ પણ મૌન સેવે છે. એટલે પ્રાચીન ગ્રંથોને લક્ષમાં રાખી વિદ્રોનો ‘કુરળ’ના કર્તાને ઈશુની પ્રથમ સદીની આસપાસ મૂકે છે તે વાજબી લાગે છે.

સાત કવિ તુલસીદાસે બોકલાપામાં રચેલ અપૂર્વ ગ્રંથ ‘રામચરિતમાનસ’ને સંસ્કૃતના વિદ્રોનો મહાત્વ આપવા નોયાર નહોતા એ ઘટના તો ચાર સૌકા

પહેલા જ બની છે. સત્ત તિરુવલ્લુવરે બે હજાર વર્ષ પહેલા દેવભાગા સંસ્કૃતને બદલે તામિન ભાષામાં 'કુરળ'ની રચના કરી એ તે કાળના પંડિતોથી સહ્ય નહીં બન્યું હોય તેવું બને. એ કારણે મદુરાના પંડિતોએ 'કુરળ'ને માન્યતા ન આપ્યાની વાત પ્રચલિત છે. કહે છે કે ગ્રંથરચના પૂર્ણ થયા પછી તિરુવલ્લુવર તેને મદુરા લઈ ગયા. મદુરામાં વિદ્વાનોની ઘ્યાતનામ પાઠશાળા હતી. આ પાઠશાળામાં ભગવાન શંકરે આપેલું હીરમાણેક્યુ જડિત એક આસન હતું. કોઈ પણ જીતિ વિનાનો વિદ્વાન જ આ પવિત્ર આસન ઉપર બેસો શકતો. ઉચ્ચ વર્ણના પંડિતો સ્વાભાવિક રીતે જ તિરુવલ્લુવરને એ આસન આપવા તૈયાર નહોતા, કારણ કે તેઓ અન્યજ જાતિના ગાણાતા હતા. તિરુવલ્લુવરે વિદ્વાનોને વિનાંતિ કરી કે પોતાને બદલે 'કુરળ' ગ્રંથને એ આસનના એક છેડા ઉપર મૂક્યો. એટલે જ્યાં કંબ પોતે બેદા હોત તે સ્થાને ગ્રંથ મૂક્યામાં આવ્યો, અને કહે છે કે જેવો ગ્રંથ મુક્યો કે આસન અદદ્ય થઈ ગયું. આસને ગ્રંથનો સ્વીકાર કરી લીધ્યા એવો સંકેત આ કિવદંતીમાંથી મળે છે. આ પ્રચલિત કથા પ્રમાણે બન્યું હોય કે ન બન્યું હોય, પણ કાળપુરુષે સ્વયં આ ગ્રંથનો સ્વીકાર કરી તેને અમર કૃતિ બનાવી દીધી છે એ હકીકિત છે.

'કુરળ' વિષે શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય ઉચિત રીતે જ કહું છે કે, "આ ગ્રંથ વિવેક, શુભ સંસ્કાર અને માનવપ્રકૃતિના વ્યાવહારિક જ્ઞાનની ખાણ છે. આ અદ્ભુત ગ્રંથની સૌથી મોટી વિશેષતા અને ચમત્કાર એ છે કે તેમાં માનવચરિત અને તેની દુર્બલતાઓનો વિચાર કરવા સાથે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે...કલાની દાખિઓ પણ જગતના સાહિત્યમાં એનું સ્થાન ઊંચું છે, કારણ કે એ એક ધ્વનિકાય છે. ઉપમાઓ અને દાઢાતો ધણાં જ સમુચ્ચિત પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યાં છે, અને તેની શૈલી વંગપૂર્ણ છે."

ગાંધીજી, આલ્બર્ટ સ્વાઈન્ઝર, રાજજી અને વિનોબા સહિત જગતની અન્ય વિભૂતિઓનું આદરભાજન બનેલ આ ગ્રંથના લેટીનમાં ગ્રણ, ફ્રેન્ચમાં સાત, જર્મનીમાં ચાર, અંગ્રેજમાં બાવીસ, સંસ્કૃતમાં બે, હિન્દીમાં ગ્રણ, ગુજરાતીમાં (આ સાથેના અનુવાદ સહિત) બે, તેમજ તેલુગુ, મલયાલમ, ઉર્ડુ અને મરાઠીમાં સમગ્ર ગ્રંથના કે ગ્રંથના અસુક ખંડના એક-એક અનુવાદો બહાર પડ્યા છે.

ગ્રંથકર્તાએ સર્વકલીન જીવનમૂલ્યોને આ ગ્રંથમાં કલાત્મક રીતે રજૂ કર્યા છે અને માનવસ્વભાવની જટિલતાઓને રસાત્મક રીતે પ્રગટ કરી છે,

એમના વિચારવૈભવમાં એટબા તાજગી અને ઊંડાણ છે કે યુગાતરો સુધી એ માનવજાતને પ્રેરણા આપ્યા કરશે.

આ સન્માન્ય ગ્રંથમાં એણું શું છે જેને કારણે તેનો આટબા મહિમા થયો છે ? તેમાં મૂર્તમંત થયેલા વિચારી પર દણ્ઠપાત કરીશું તો તેનો કાંઈક ઘ્યાલ આવશે. તેની ખરી મહત્ત્વ સમગ્ર ગ્રંથનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યા પછી જ સમજાય તેવી જ છે. મૂળ ગ્રંથના સંકિઅત ભાવાનુવાદમાં પ્રવેશ કરતો પહેલાં તિરુવલ્લુવરની વિચારસૃષ્ટિની જાણો કરી લઈએ.

‘કુરળ’ : એક દાખિલાત

ત્રણ ખંડમાં વહેંથાયેલા આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે સદાચાર, સંપત્તિ અને પ્રેમનું નિરૂપણ કર્યું છે. સદાચારવાળા પ્રથમ ખંડમાં બે વિભાગ છે: પ્રથમ વિભાગ ગૃહસ્થીનું જીવન કેવું હોય જોઈએ તેનો ચિત્તાર આપે છે. આપણે પ્રથમ ખંડનો મહિમા સમજવા માટે થોડી વિગતો જોઈએ.

ભારતમાં ઈ. સ. પૂર્વે કે ત્યાર પછીના ગાળામાં કે નોષપાત્ર પ્રશિષ્ટ ગ્રંથો રચ્યા છે તેમનો રચનાના પ્રારંભમાં ગ્રંથકર્તાએ ચોતાના ઈષ્ટદેવતા અથવા દેવીનો વંદના કરી છે. એમાં અપવાદરૂપ ગ્રંથો હશે, પણ ગ્રંથ પ્રારંભે ઈષ્ટનું સમરણ કરવાનું સામાન્ય વલલુ રહ્યું છે. આવા અભિગમને કારણે ગ્રંથકર્તાના ઈષ્ટદેવ-દેવી કોણ હતાં તે સહેલાઈથી નક્કી કરી શકતાનું. આમાં ‘કુરળ’ ગ્રંથ લિન્ન રીતે અપવાદરૂપ છે. એમાં શરૂઆતનાં ચાર પ્રકરણ પ્રસ્તાવનારૂપે લખાયેલાં લાગે છે. ગ્રંથનું પ્રથમ પ્રકરણ પરમાત્માનો મહિમા કરે છે, એ રીતે પ્રાચીન પરંપરા તેમાં જળવાઈ છે, પણ કોઈ એક દેવ કે દેવીનું સમરણ કરવાને બદલે તેમણે સમગ્ર વિશ્વના કર્તા એવા પરમાત્માને વંદના કરી છે. આ તેમની વિશેષતા છે.

પરમાત્માનું સમરણ કર્યા પછી બીજા પ્રકરણમાં તેમણે પ્રકૃતિને યાદ કરી છે. આ સૃષ્ટિનો મહિમા એમાં રહેલાં અખૂટ જળ અને વનસ્પતિને કારણે છે. પ્રાણીમાત્ર જળ અને વનસ્પતિ વિના ટકી શકે નહિ. જળને કારણે જ જીવન અને વનસ્પતિ છે. એટલે સંતે વર્ષાંગનું ઉચિત રીતે જ મહિમા કર્યો છે :

વર્ષાની અચૂક વૃષ્ટિ જ પૃથ્વીની જીવા હોરી છે :

વર્ષાને અમૃતરૂપે જુઓ—અમૃત એટલે દેવતાઓનું પેય.

X X X

ને અંતરીક્ષ મહાસાગરના જળને શોષવાનું અને તેને પુનઃ વરસાવવાનું અંધ કરશો તો વિશાળ મહાસાગરો હુર્ગિન્ધથી જીવાઈ જાશો.

પરમાત્માનું અને વર્ષાનું સમરણ કર્યા પછી સંત વલ્લુવરની દાખિલ ન્યાણી પુરુષો પર પડે છે. બુદ્ધિ પ્રતિભાને કારણે મનુષ અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ચઢિયાતો સાબિત થઈ ચૂક્યો છે. સૃષ્ટિના અખૂટ ભંડારને ભોગવવા સમર્થ

એવા મનુષ્યોમાં જે ત્યાગી મનુષ્યો છે, બોગવટો કરવાની તકાત છે છતાં નેમણે સ્વેચ્છાએ બોગવટાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમની વારંવાર પ્રશંસા કરતાં તેઓ કહે છે.

ત્યાગી મનુષ્યની મહાનતાનું માપ તમે કાઢી શકો નહીં; નિર્જ્વા મનુષ્યોની સંખ્યા પણ ગણી શકાય નહીં.

X X X

જે સ્પર્શ, રસ, ઇપ, ગંધ અને શપદની લીલાનો પાર પામી જાય છે, તેમનો જ મહિમા છે. એનું શાસન આ જગત પર રહેશે.

ગ્રંથના ચોથા પ્રકરણમાં સદાચારનો મહિમા કર્યો છે. પ્રથમ ખાડ શરૂ થાય તે પહેલાં પ્રસ્તાવનાઝ્ય કહી શકાય તેવા આ ભાગમાં ગ્રંથકર્તાએ સદાચારનું પ્રકરણ મૂકીને જીવન પ્રત્યેનો પોતાનો અભિગમ સ્પષ્ટ કર્યો છે. સદાચાર એ માનવજીવનની પાયાની ઈટ છે. ઘોલિયું હોય પણ જે તેમાં પાંગરાં ન હોય તો એ જેમ નકારું થઈ પડે છે, તેમ માનવજીવનમાં સદાચાર ઓતપોત ન થયો હોય તો તે નિર્ધાર્થ બની જાય છે. જીવનની ઈમારતને સલામત રાખવી હોય તો સદાચાર પાયાની બાબત છે એનો સ્પષ્ટ સંકેત કરવા માટે તેમણે આ પ્રકરણને ગ્રંથની ભૂમિકામાં સ્થાન આપ્યું છે. બે હજાર વર્ષ પૂર્વે તેમણે માનવમનને પારખીને કેટલી સચોટ વાત કરી છે :

હુદ્દુથી શુદ્ધ અનો : આ એક અનુશાસનમાં સમય ધર્મનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બાકી કેવળ માયાવિસ્તાર છે.

X X X

હું કંમે કંમે ધર્મિષ્ઠ અનીશ એવો દિલાસો ન આપતા. અત્યારથી જ ધાર્મિક જીવન જીવવાનો આરંભ કરો : મૃત્યુની ક્ષણે જયારે સૌ ખસી જશો ત્યારે ધર્મ જ સાથી અનશો.

‘કુરા’ના પ્રથમ ખાડનો પ્રથમ વિભાગ ગૃહસ્થીનું જીવન આવેદે છે, જ્યારે બીજા વિભાગમાં તપસ્વીના જીવનની વાત કરી છે. પ્રથમ વિભાગમાં વીસ પ્રકરણો છે. તેમાં ગૃહસ્થજીવન, સદ્ગુણી પલ્નીનું સુખ, સતતિ, પ્રેમ, અતિધિ-સતકાર, માયાળું વાણી, સંયમ, ક્ષમા, દાન, યશ વગેરે વિષયો આવરી

વેવા ઉપરાત સાચા ગુહસ્થીએ પવિત્ર વર્તન કરણું જોઈએ, બોભ-નિંદા-અસ્યુઃ, મિથ્યા બડાબડાટ, અસત કર્મ આદિથી દૂર રહેણું જોઈએ, તેની વિચારણા કરી છે :

ને ધર પ્રેમથી લયું લયું હોય અને જેણું વાતાવરણ ધર્મ-
ભાવથી શુંજતું હોય તે ધર પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્થ છે.

(ગૃહસ્� જીવન)

ਪਤਨੀ ਜੇ ਗੁਣਾਂ-ਪਨ, ਤੋ ਪਛੀ ਫਾਰਿਦਾਂ ਕਿਆਂ ਛੇ ? ਅਨੇ ਅੰਨਾਮਾਂ ਜੇ ਸਾਮਰਥੀ ਨ ਹੋਵ ਤੋ ਵੈਲਵ ਕਿਆਂ ਛੇ ? (ਸਫ਼ਗੁਣੀ ਪਤਨੀਨੂੰ ਸੁਅ)

X **X** **X**

શિશુની નાજુક આંગળીએથી ડેરોળાએલી વેંસ સ્વર્ગના અમૃતથી પણ વધુ મિઠી છે. (સંતતિ)

(संतति)

X **X** **X**

જેમને બાળકો નથી અને જેમણે બાળકોના નવજાત વાણીના ધ્વનિ સાંભળ્યા નથી તેઓ જ વાંસળી અને વીણાના મધુર સંગીતની વાતો કરે છે. (સંતતિ)

(संतति)

× × ×

આત્માના આભૂષણું સમા પ્રેમને હૃદયમાં સ્થાન ન હોય તો
પછી બહારના સૌન્હર્યનો શો અર્થ? (પ્રેમ)

(ग्रन्थ)

X **X** **X**

જીવનનું આસન પ્રેમમાં છે : જે મનુષ્યમાં પ્રેમ નથી તે
ચર્મથી મફલો અસ્થિરાશિ છે. (પ્રેમ)

(प्रैम)

X **X** **X**

હોઠ પર સ્વિમિત ધારીને કે સુપાત્ર અતિથિઓનો સતકાર કરે છે તેમનો મહિમા કરો : લક્ષ્મી પણ તેમનાં ધરોમાં નિવાસ કરવામાં કૃતાર્થતા અનુભલે છે.

(अतिथि-सत्कार)

તાજુક પુષ્પ તો નાક પાસે લઈ જઈ સૂંઘવામાં આવે ત્યારે
જ મૂરજાય છે : અતિથિના હૃદયને વિહારવા માટે માત્ર દૃષ્ટિ
જ પૂરતી છે.

× × ×

સફ્ફ-અસફ્ફ તો સૌ કોઈના જીવનમાં આવે છે : પરંતુ ન્યાયી
હૃદય એ જ મતુષ્યોનું ભૂષણ છે.

(ન્યાયપરાયણતા)

× × ×

અગિનેંદ્રા દાહ કાળે કરી રુઅય છે : વાણીનેંદ્રા દાહ કયારેય
રુઅતો નથી.

(સંયમ)

× × ×

ધરતી પોતાને બાળેથી ખોદનારને પણ પોષણ આપે છે : તમારી
અપકીર્તિ કરનારને પણ તમે સાંખી લેને : એમાં જ ખરી
મોટાઈ છે.

(ક્ષમા)

× × ×

એ જ શખ્દો ઓલો, જે ઓલવા જેવો હોય; નિરર્થક અને પોકળ
શખ્દો કઢી ઓલતા નહીં.

(મિથ્યા પ્રલાપ ન કરો)

× × ×

મતુષ્ય જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં પડળાયો તેને છોડતો નથી
અને તેનાં પગલાં સાથે જ જડાયેલો રહે છે. તેવી જ રીતે
હૃષ્કૃત્યા તેમના કર્તાનો પીછો પકડે છે અને તેમનો નાશ કરે છે.

(અસત કર્મનો લય)

× × ×

જેણું ગામની મધ્યમાં આવેલું કુળથી લગેણું વૃક્ષ, એવી જ ઉદ્ઘાર મનુષ્યોની સંપત્તિ.

(પરકાર્ય—તત્પરતા)

x x x

કંજૂસે પોતાને માટે સંબહેણું ભોજન લિખારીની રોટીના હુકડા કરતાં પણ વધારે ભૂંકું છે.

(દાન)

આ બધાં અવતરણો વૈચારિક દાખિયા કેટલાં બધાં તાજાં લાગે છે ! વર્તમાન યુગમાં કોઈને ગુહસ્થ જીવન વિશે વખતનું હોય તો સાત વલ્લુપ્તરનાં આ વખાણોમાંથી તેને ધાર્યું મળી રહે. ઉપદેશાત્મક લાગે તેવી વાત તેમને કલાત્મક રીતે કહેતાં આવડે છે એની પ્રતીતિ સંખ્યાબંધ અવતરણો કરાવે છે.

કહે છે કે સાત વલ્લુપ્તર વાણુકરનો—કાપડ વાણવાનો ધંધી કરતા હતા. વખ શરીરને ઢોકે છે. પણ એમણે તો સાથે સાથે જીવનવખ વાણવાનું કામ કર્યું છે. રૂમાંથી બનાવેણું વખ શરીરનું રક્ષણ કરે છે અને તેની શોભા વધારે છે. છતાં તેની મર્યાદા છે. અમૃત સમયે તે શાટી જાય છે. તેમણે શબ્દનો સહારો લઈ જે જીવનવખ તૈયાર કર્યું છે તે બે હજાર વર્ષ વીત્યાં છતાં અનજર—અમર છે. શબ્દ અને ભાવનું સંયોજન કરવાનો કસબ આ સાત કવિઓ અંટલો. સિદ્ધ કર્યો છે કે તમિળ ભાષામાં આ ગ્રંથની તોલે આવે એવો અન્ય ગ્રંથ હજુ સુધી રચાયો નથી એવું વિદ્વાનોને સહજ નોંધવું પડ્યું છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગુહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ એવા ચાર આશ્રમોમાં વહેચાયેલા આર્યજીવનમાં ગુહસ્થાશ્રમને શ્રોષ્ટ કહ્યો છે, કારણ કે ગુહસ્થને શિરે અન્ય ત્રણેય આશ્રમોને ઉત્તમ રીતે ટકાવી રખવાની જવાબદારી રહેલી છે. ગુહસ્થી પણ પ્રારંભિક પ્રકારનો તપસ્વી જ છે. અથવા કહો કે ગુહસ્થાશ્રમ એ તપસ્વી જીવન જીવા માટેની સાચી તૈયારી કરવાની પ્રયોગ-શાળા છે.

સાત વલ્લુપ્તર તપસ્વી જીવનની આચારસંહિતા રજુ કરતી વખતે સૌ પ્રથમ દ્યાનો ગુણ થાદ કરે છે : મુક્તિ અપાવનાર દ્યાયથી ઉભરાતું હદ્ય જ મનુષ્યની સાચી સંપત્તિ છે. દ્યાળુને કદી કબેશ સ્પર્શતો નથી. જે દ્યાવાન છે

તે નિરામિષ આહાર જ બે છે. જીવંત પ્રાણીઓને તેમની હત્યા વખતે જે મનોયાતના ભોગવવી પડે છે તેનો તપસ્વીને જ્યાબ હોય છે, એટબે પણ તે માંસ ખાવાનો વિચાર કરતો નથી. તેઓ કહે છે :

નિરામિષ લોજન એ જીવન છે. જે તું માંસાહારી હોઈશ તો નરકનો ખાડો તને બહાર કાઢવા માટે માં જોલશે નહીં.

(નિરામિષ આહાર)

તપસ્વીઓ તપ કરે નહીં એવાં તો કેમ બને? આ તપ તપણું એટબે શું? એકાંત ખૂલે પલાઠી વાળી બેસી જવું? ના, એટલું પૂરું નથી. યાતના-ઓને ધીરજપૂર્વક સહન કરવી. જીવહિસા ન કરવી, પોતા પર પ્રભુત્વ મેળવણું અને છેવટે મુન્યુ પર વિજય મેળવવો એ બધું તપના ભાગરૂપે છે. બધાં આવાં તપ કરી શકતા નથી. તપને નામે દંબ-પણ ચાલતો હોય છે. દંબનો રોગ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ જેટબો જૂનો છે. વીસ સદીઓ પલેલાં શ્રી વલ્લુવરને વખતું પડ્યું છે કે :

પોતાના પર પ્રભુત્વ ન મેળવનાર વ્યક્તિ તપસ્વીનો વેશ ધારણું કરે છે ત્યારે વાધતું ચામડું ઓડીને ચરતી ગાય જેવો લાગે છે.

(દંબ)

x x x

સાધુતાના અંચળા નીચે પાપ કરનાર મનુષ્યથી સાવધ રહેનો :
તે જાડીમાં સંતાઈ પક્ષીઓને પકડનાર પારધી જેવો છે. (દંબ)

આપણે બહારના દેખાવથી ધણીવાર છેતરાઈ જઈએ છીએ. ઊજળું એટલું સોનું હોતું, નથી એ અનુભવે સમજાતું હોય છે. ‘મુખમે’ રામ ઔર બગલમે ‘ધૂરી’ ની કહેવત અમસ્તો નથી પડી. સાતે અનુભવવાણી ઉચ્ચારી છે કે :

તીર સીધું હોય છે છતાં દોહીનું તરસ્યું હોય છે; વીણા વાંકી હોવા છતાં ચામેર મધુર સંવાદ વિસ્તારતી હોય છે; માટે મનુષ્યોને એમનાં કાચોથી ઓળખો, દેખાવથી નહીં. (દંબ)

તપની સાથે સત્ય સંકળાયેલું જ છે. તપસ્વીજીવનમાં જે સત્ય ન હોય તો એ તપ દંબ અને છણકપટ સુધી પહોંચો જાય છે. શ્રી વલ્લુવરે સત્યનો મહિમા કરતાં કહ્યું છે કે :

આ વિશ્વમાં અનેક વસ્તુઓ જોઈ છે : મેં જેણેલી તમામ
વસ્તુઓમાં સત્ય કરતાં ચડિયાતું બીજું કર્શું જ નથી.
(સત્ય)

x x x

મનુષ્યમાં દયા હોય, તપ હોય અને સત્ય હોય તો ત્રિવેણીસંગમ જેટલો
તેનો મહિમા થઈ જાય. પણ ત્યાં વિશાળ ક્ષમતાઓ ધરાવતા જીવનની પૂર્ણાખૃતિ
થતી નથી. જીવન તો સંખ્યાના પ્રવાહની જેમ નિત્ય રહેતું રહેણું જોઈએ.
નદીના પહેતા જળમાં જેમ અનેક નાતા-મોટા પ્રવાહોનું મિલન થતાં નદીની
સમૃદ્ધ વધતી જાય છે, તેમ મનુષ્યનું જીવન પણ વિવિધ ગુણોના આગમન
સાથે સમૃદ્ધ બનતું જાય છે. સાત આવા ગુણોની નોંધ કેવાનું ચૂકતા નથી.
તેમાં ક્ષમાને તેઓ હોણે હોણે યાદ કરે છે. પોતાનું બગાડનાર પ્રયો કોધ ન
કરવો અને તેને ક્ષમા આપવી એ તેનું મહત્વનું લક્ષ્ય છે. કોધ વિશેનું તેમનું
નિરીક્ષણ મનનીય છે :

જ્યારે તમે પ્રતિકાર કરવા અસમર્થ હો ત્યારે શુસ્સો કરવો
અનુચ્છિત છે : તમારામાં સામર્થ્ય હોય ત્યારે તો કોધથી
અનુચ્છિત બીજું કાંઈ નથી. (ક્ષમાવૃત્તિ)

x x x

કોધથી પરાભૂત થાય છે તે મરેલા જેવો છે :
કોધને તિલાંજલિ આપે છે એ સંત જેવો છે. (ક્ષમાવૃત્તિ)

મનુષ્યને કોધ ચઢે છે ત્યારે સારાં-નરસાંનું ભાન રહેતું નથી. કોધ
મનુષ્યને અંધ બનાવી દે છે. કોધાવેશમાં તે જેને હાનિ ન પહોંચાડવાની હોય
તેને હાનિ પહોંચાડી દે છે. ગ્રંથકર્તાએ સમુચ્છિત ચેતવણી ઉચ્ચારી છે કે :

મનુષ્ય જે બ્યોર પહેલાં પોતાના પાડોશીને હાનિ પહોંચાડે, તો
બ્યોર પછી પીડા આપ મેળે જ એના અંગણ્યામાં આવીને
જલી રહે છે. (હાનિ ન પહોંચાડવી)

એમનું બીજું નિરીક્ષણ પણ એટલું જ ધ્યાનાર્દ છે :

ખૂદું કરનારના શિર પર બધી જ આપત્તિઓ ઘૂમરીઓ આઈને
કરે છે : એટલે જે લોકો અનિષ્ટમાંથી જિગરવા માગે છે તેઓ
કુકમીથી મુક્ત રહે. (હાનિ ન પહોંચાડવી)

મહાવીર સ્વામીએ અને ભગવાન બુદ્ધ અઠી હજાર વર્ષ પહેલાં અખિસાને પરમ ધર્મ ગણાવ્યો હતો તેમ તિરુવલ્લુંવરે પણ ગણાવ્યો છે. વાતાવરણમાં જ્યારે હિસા હતી અને મોટા ભાગના લોકો માંસાહાર કરતા હતા તે કણમાં અખિસાને અનેડ સદ્ગુણ ગણાવવો અને સત્ય કરતાં પણ ઊંચું સ્થાન આપવું એ સામાન્ય બાબત નહોની. સન્માર્ગ કોને કહેવો ? આવો પ્રશ્ન ઉઠાવો શ્રી વલ્લુંવરે યોગ્ય જ ઉત્તર આયો છે : સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ ઉગારવાના વિચાર પ્રેરે તેને.

‘સંસારની અસારતા’ શીર્ષકવાળા પ્રકરણમાં તેમણે માર્ભિક પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે :

આ ક્ષુદ્ર શરીરમાં આશ્રય લેવાની આત્મા શા માટે ઈચ્છા કરતો હશે ? શું એને પોતાનો શાશ્વત નિવાસ નહીં હોય ?

આમ તો કણ નિરુપદ્રવી લાગે છે, પણ સંતે તેને કરવત જેવો કદ્યો છે. આ કરવત મનુષ્યના જીવનને નિરંતર વહેર્યા કરે છે. એટલે જ તેમણે કહ્યું છે :

ગઈ કાલે જે હતો તે આજે નથી : જગતનું આ એક મહદ્દ આશ્રય છે.

ત્યાગની વાત કરતાં તેમણે માત્ર સ્થૂલ વસ્તુઓને છોડવાની વાત નથી કરી. તેમણે અપરિગ્રહગ્રત, પર્યાન્તિકનું દમન, આસક્તિઓનો લોપ, હું અને મારાપણાનો ભાવ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું છે :

આનંદ જોઈતો હોય તો નિઃસંગ બની જાઓ : સર્વસંગ
પરિત્યાગ કરવાથી અપાર આનંદ મળશે. (ત્યાગ)

તપસ્વી જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય શું છે ? ખ્યાટ વિના કહી થકાય કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર. સંત વલ્લુંવરના શંદો પ્રયોજને કહીએ તો—

માત્રવહેણ પ્રાપ્ત થયા પછી જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન થાય, તો આ રત્નચિત્તામણિ જન્મનો શો અર્થ ? (સત્યનો સાક્ષાત્કાર)

પણ વાસ્તવિકતા જુદી છે. મનુષ અહીં આવી પરમ સત્યને પામવાને બદ્ધ વાસનાના કળણમાં વધુ ને વધુ ડૂબતો જાએ છે. આ વાત સંતની દિટિ બલાર નથી. તેઓ જ કહે છે કે—

વાસના એટલે સર્વથી મોટી આપત્તિ. એનો જે નાશ કરે છે,
તે આ જીવનમાં જ શાક્ષત આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

(વાસનાનો ક્ષય)

બીજે ખંડ 'સંપત્તિ'ને અનુભક્ષીને છે સંપત્તિ શબ્દ વાચતાની સાથે
આપણાં મનઃયકુસ સમક્ષ ધન-દોષત-વૈભવ વળેરે સ્વાભાવિક રીતે જ ખડા
થાય. આ વિભાગમાં સત્તાવન પ્રકરણ સમાવિષ્ટ કરાયાં છે. એમાં રથૂલ અને
સૂક્મ એમ બંને પ્રકારની સંપત્તિનો સમાવેશ થાય છે. અહીં પ્રકરણાની લાભી
યાદી આપવાનો અર્થ નથી, પણ કેટલાક શીર્ષકો એટલા માટે રણૂ કરું છું,
નેથી સંપત્તિ શબ્દ કેટલા વ્યાપક સંદર્ભમાં વર્પણયો છે તેનો ખ્યાલ આવે.
ઉ. ત. વિદ્યા, સમજ, દોપોનું નિર્મૂલન, સન્જળનની મેત્રી, વિવેક, પ્રમાદનો
અભાવ, વાક્યાત્મક, આચારશુદ્ધિ, મેત્રી નેવા વિષયો વિશે તેમણે આ ખંડમાં
સૂત્રાન્મક રજૂઆત કરી છે, તો રાજવીના ગુણ, ક્ષોટી અને કામની સોંપણી,
ન્યાયી સરકાર, પ્રભા પીડન, ગુણશર સેવા, રાજ્યૂત, દેશ, કિલ્વાઓ, સૌન્ય,
શત્રુનાં લક્ષ્યાણા, વેશયા, જુગાર અને ઔષધ નેવી બાબતો પણ આ ખંડમાં
જ સમાવી લીધી છે. એટા વિભાગમાં કુલીનતા, પ્રતિજ્ઞા, વિનયશીલતા, ખેતી,
દારિદ્ર્ય અને યાચના નેવા વિષયો અંગે ચોતાનું મનત્વ પ્રગટ કર્યું છે.

જીવન, સમાજ કે શાસ્ત્રને સ્પર્શતી વિવિધ બાબતો વિશે સાંત કેનું
દાખિલિદું ધરાવે છે તેની વિગતે છાણાવટ અહીં શક્ય નથી. એ માટે સુધી
વાચકોએ તે તે વિવિધનાં પ્રકરણો વાંચી ચિત્તન-મનન કરવું જોઈએ. આ સૂત્રો
વાચતાની એમ લાગે છે કે તેમણે જીવનની અભિલાઘનો સ્પર્શ કર્યો છે. એટા
વિભાગો સહિતના સિતોર પ્રકરણમાં બે ખંડિતના પૂરા સાતસો શ્લોકો છે. તેમાંથી
પસંદગી કરવી મુશ્કેલ છે, છતાં ભાવક મૂળ ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં કર્તાની
વિચાર સૃષ્ટિથી પરિચિત થાય એટલે કેટલાક દ્વિખંડિતક શ્લોકાધ્યાનિા ભાવાનુવાદ
અહીં રજૂ કરું છું :

જાન વેળુમાંના વીરડા જેબું છે : જેમ વધારે એહા તેમ અધિક
સ્વર્ચ અને ઉત્કૃષ્ટ પાણીની સરવાણીઓ કૂટવાની. (વિદ્યા)

× × ×

જાન સંપત્તિ એ મનુષ્યનો અતિક્રમ અને નિષ્કલંક રત્નરાશિ છે:
એની આગળ બીજી સંપત્તિ તુચ્છ છે. (વિદ્યા)

× × ×

જેની પાસે સમજ છે તેની પાસે ખંડું જ છે : મૂર્ખ પાસે
ખંડું જ છે છતાં કાઈ જ નથી. (સમજ)

x x x

સંખ્યાબંધ શત્રુઓ જીભા કરવા એ મૂર્ખતા છે. પણ સારા
માણુસો સાથે સ્નેહ સંખ્યાબંધ તોડી નાખવો એ તો અનેકગણી
મૂર્ખતા છે. (સજજનની મૈત્રી)

x x x

સાંત તિરુવલ્લુપરે સારી સોબતનો અને સત્સંગનો ભારે મહિમા કર્યો છે.
તેમનું નિરીક્ષણ જુઓ :

જળનો પ્રવાહ જે જમીન પર થઈને વહે છે તેનાં રંગડિપ
ધારણું કરે છે : તેમ મનને પણ સંગનો રંગ લાગે છે.
(નીચની સંગત ન કરો.)

x x x

સત્સંગ જેવો મહાન મિત્ર નથી, અને કુસંગ જેવી માટી
આપત્તિઓ બીજું કોઈ લાવતું નથી. (નીચની સંગત ન કરો.)

x x x

ઓમણે આ પ્રકરણોમાં માત્ર આદ્યોની વાત નથી કરી, પણ રોજબરોજનું
જીવન કેવી સાવધાની રાખો જીવનું જેઈએ તેનો નકશો દારો આપ્યો છે :

કદ્દી ન કરવા જેવી ભાખતો આચરવી અને આચરવા જેવી
ભાખતોનું આચરણ ન કરલું, એં વિનાશ નોતરવા સમાન છે.
(વિચારીને કાર્ય કરો.)

x x x

આ ખંડના પ્રથમ વિભાગની રચના કરતી વખતે દેશનો રાજવી
તેમની દાખિ સમક્ષ હોય તેમ લાગે છે. સારા રાજવીએ વિવિધ કોનોમાં ડગવે
ને પગવે કેટલી બધી જગ્રત રાખવી પડે છે તેનો સંતો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ
કુર્યો લાગે છે. એ યુગમાં ઋષિઓ અને સંતો રાજવીઓને માર્ગદર્શન આપવાનું

કાર્ય કરતા. રાજાઓ પણ ગુરુની અથવા જાની પુરુષની સલાહ બીધા વિના જવલે જ કોઈ નિર્ણય કેતા. આવા રાજવીએ રાજકર્તાઓ તરીકે સહૃદ્ય થયા છે એવા ઉલ્લેખો પુરાણોમાં અને અન્ય ગ્રંથોમાં વારંવાર આવે છે.

રાજવી શગુ પર ચઢાઈ કરે તે પહેલાં એણે કઈ કઈ બાબતોનું ઊંડું ચિત્તન કરવું જોઈએ તેની લાંબી યાદી આપવી અહીં જરૂરી નથી. પણ સંતે કેટલીક બાબતો વધુ સફાઈપૂર્વક કહી છે તેની પર દાખિયા કરી બેચી જોઈએ:

ભલે એ મારપિચુ હોય, પણ એનો એક સામઠો ભાર ભરો
તો ગાડાની ધરીને ભાંગી નાખશો.

(શક્તિનો કયાસ)

× × ×

હિવસે કાગડો ધુવડ પર વિજય મેળવે છે : એ રીતે જ જે રાજવીએ દુષ્મનને મહાત કરવો હોય તો ચોગ્ય તકનો જ મહિમા છે.

(ચોગ્ય પળને ઓળખો)

× × ×

વેળા પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે બગલાની જેમ નિષ્ઠિયતાનો ઢાંગ કરો; પરંતુ અનુકૂળ સમય આવતાં જપાટાથી પ્રહાર કરો.

(ચોગ્ય પળને ઓળખો)

× × ×

જાંડા પાણીમાં મગર સર્વશક્તિમાન છે, પણ પાણી બહાર તે મનુષ્યનું રમકડું ખની જાય છે.

(સ્થાનપરીક્ષા)

× × ×

આંખનો પલકારો માર્યા વિના હળરો ભાલાંઓની ટજીર જીલનાર હાથી કાંપમાં ક્રસાઈ જાય તો શિયાળ પણ તેને જરી જાય છે.

(સ્થાનપરીક્ષા)

× × ×

કામની સોંપણી વેળા સામાન્ય રીતે આપણું વલણ સ્નેહીજનોં તરફ વધુ ટળનું રહે છે. આપણા પ્રત્યે જે ચાહના ચાખતો હોય તેને કામ સોંપવા આપણે લવચાઈએ જીએ. તેને બદ્દવે જેની પાસે વિગ્યાની પૂરેપૂરી જણકારી હોય અને ધીરજપૂર્વકનો પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ હોય એવી વ્યક્તિને જ કામ સોંપવું જોઈએ.

રાજવીએ ન્યાય આપતી વેળા પક્ષપાતી વલણ ન બેનું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રજાજન જોડું કૃત્ય કરે તો તેને શિક્ષા કરવાની રાજની ફરજ છે. તેમણે આ વાત સરસ રીતે મુક્તી છે :

હુરાચારીને મૃત્યુની શિક્ષા કરવી એ અનાજના એતરમાંથી નિંદામણ હુર કરવા જેવું છે.

(ન્યાયી સરકાર)

પ્રત્યેક ગુનો ભયાનક ન હોઈ મૃત્યુદંડ અનિવાર્ય નથી. ગુના પ્રમાણે શિક્ષા થવી જોઈએ. પ્રજાનું દમન કરનાર કે અન્યાયી વર્તન કરનાર રાજવી ખૂની કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે. આવા રાજવીનું વહેલુ-મોડું પતન થવાનું, ગ્રંથકર્તાએ માર્મિક રીતે કલ્યું છે :

કઠોર વાળી અને વધારે પડતી શિક્ષા કાનસ જેવી છે, જે સત્તા-ઇપી લોધાને ઘસી નાખે છે.

(ગલરાટ જિલ્લા કરે તેવા કાચોથી હુર રહેવું)

રાજ પ્રમાણી હોય તો પણ તેની સત્તાનો ધીમે ધીમે કાપ થતો જાય છે. પણ જે રાજવી નિરંતર પુરુષાર્થમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે તેનું રાજ્ય વિસ્તરનું જાય છે. આ બાબત માત્ર રાજવીએ જ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, એવું નથી. સામાન્ય માનવી પણ જે પ્રમાદ કરે તો તેના માઠાં ફળ તેને ભાગવવાં પડે છે. ઉપનિષદના રચયિતાઓએ અને ભગવાન ભુલે પ્રમાદને મૃત્યુ કલ્યું છે, તેનું અહીં સમરણ કરવા જેવું છે.

જ્ઞાની પુરુષોએ ઉદ્યમનો ભારે મહિમા કર્યો છે. સંત વલ્લુવરે ઉદ્યમને સંપત્તિની જનની કહી છે અને પ્રમાદને દરિદ્રતા અને વિનાશનો સાથીદાર કહ્યો છે. એટલે કે લક્ષ્મી ઉદ્યમીની સાથે વસે છે, જ્યારે દુર્ભાગ્યની દેવી પ્રમાદ સાથે રહે છે.

બીજા ખંડના બીજા વિભાગનું મુખ્ય શીર્ષક રાજનીતિનિપુણતા છે. એમાં રાજનીતિ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિમાં કયા પ્રકારની વિશેષતા જોઈએ તેની વિશેષપણે વાત કરી છે.

સચિવમાં પાંચ ગુણો હોવા જોઈએ એવો તેમનો મત છે. આ પાંચ ગુણમાં અભ્યાસ, મક્કમતા, માનવીય પુરુષાર્થ અને બોક્કલ્યાણ માટેની વાગણીનો સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરાંત જેનામાં સાથીઓમાં લેદ પડાવવાની, ચાલુ મૌત્રીને નભાવવાની તેમ જ દુશ્મનો બન્યા હોય તેમને એક કરવાની શક્તિ છે તે જ શક્તિશાળી સચિવ છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઉપરાંત એની પાસે સારી વાક્ષિત્ર હોવી જરૂરી છે. આ વાત તેમણે કાવ્યાત્મક રીતે મૂકી છે:

એવાં કેટલાંક પુણો છે જે વિપુલ ઝૂમખામાં ઝીકે છે, પણ મધુર સુગંધવાળાં નથી હોતાં : એવી જ રીતે કેટલાક પ્રખર વિકાનો અભિંબક્તિના પ્રભુત્વને અલાવે પોતાનું જ્ઞાન અન્યને આપી શકતા નથી.

(વાક્યાતુર્ય)

જીવનમાં આચારશુદ્ધિનું મહત્વ ધાણું જ છે. જેમના લાથમાં રાજ્યનો દોર છે એવી વ્યક્તિઓ જે આચારશુદ્ધિ ન રાખે તો ધીમે ધીમે સમગ્ર રાજ્યમાં સડો પ્રવેશી જાય છે. વાડ પોતે જ ચીલડાં ગણવા માડે તો વાડીના ચીલડાં સલામત રહેતાં નથી, તેમ રાજ કે તેનો સચિવ સદાચારણ ન કરે તો સમાજ ભ્રષ્ટ થવા માડે છે. એટલે તેમણે સચિવોને ચેતવણી આપી છે કે રાજ્યનું લલું કરવા માટે પણ છેતરપણી કે જૂદાણનો આશ્રય ન વેવો. કાચો ઘડો જેમ પાણી સંધરી શકતો નથી તેમ છેતરપણી કે જૂદાણું સમાજને તન્દુરસ્ત રાખી શકતા નથી.

સચિવની દઠ સંકલંપશક્તિ અને કાર્યપદ્ધતિ બાબત પોતાનું મન્ત્રય રણું કરી તેઓ રાજ્યદૂત કેવો હોવો જોઈએ તે તરફ આપણું ધ્યાન દોરે છે. માયાળું સ્વભાવ, રાજનિષ્ઠા, પ્રભરભુદ્ધિ, વાણીયાતુર્ય, વરિત ગ્રહણશક્તિ, રાજ્યશાખાનું જ્ઞાન, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, વ્યવહારકુશળતા, સમય અને સ્થળની પારખ, નિર્ભળ ચાલચલણત વગેરે ગુણો રાજ્યદૂતમાં હોવા જરૂરી છે.

રાજ્યની ધૂરા સંભાળવાની જવાબદારી જેમને શિરે આવી છે તેવા રાજપુરુષોએ રાજ્યવી સાથે કેવું વર્તન રાખવું, સામી વ્યક્તિના મનોભાવ પારખવા માટે શું કરવું, શ્રોતાઓની નાડ પારખવી એટલે શું અને બોકેમાં આત્મવિશ્વાસ ઉલ્લો કરવા કેટલો જરૂરી છે એ બાબતો પણ તેમના લક્ષ્ય બહાર ગઈ નથી.

તેમણે દેશ, કિલ્લાએ, દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ અને સૌન્ય જેવી રાજ્યની આવશ્યક બાબતો અંગે પણ સૂક્ષ્મ ચિંતન કર્યું છે. તેઓ ફુસલમાં ક્યારેય નિષ્ઠણ ન જતા અને સાધુ-સંતો તેમ જ પ્રતિનિધિત સંપત્તિવાનોના વસવાટવાળા દેશને મહાન ગણે છે.

તેમણે રાજ્યનાં પાંચ આભૂષણો ગણાવ્યા છે. તે છે સંપત્તિ, મબલખ ઈસ્ટ, સુધી પ્રજા, રોગમુક્તિ અને સંરક્ષણ વ્યવસ્થા. કિલ્વાઓની વાત કરતી વળતે તેઓ તેની અભેદતાને, સૌન્યના સંરક્ષણની સુવિધાને અને ખાદ્ય તેમજ અન્ય સામગ્રીઓના સંગ્રહને મહત્વ આપે છે, પણ તેથી ય વધુ મહત્વ કિલ્વાના રક્ષકોને આપે છે :

કિલ્વો ગમે તેટલો અભેદ હોય પણ એના રક્ષકો લડાઈમાં શોર્ય ન ખતાવે તો એની અભેદતા શા કામની ?

(કિલ્વાઓ)

x x x

બે હજાર વર્ષ પહેલાં સૈન્ય વિશે કરેલી વાત આજે પણ કેટલી સાચી છે તેનો જ્યાબ નીચેનાં અવતરણો પરથી આવશે :

જેને પરાજયનો પરિચય નથી, જે લાંઘનુશવતથી પર છે અને જેની પાછળ પરાક્રમની હીર્ઘ પરંપરા છે એ જ ખંડુ સૈન્ય છે.

(સૈન્ય)

x x x

સધળા અનૂત સાથે કાળ એની સામે આવીને જોકો રહે તો પણ અહાદુરીથી સામનો કરે એ જ ખંડુ સૈન્ય છે.

(સૈન્ય)

x x x

પરાક્રમ, સ્વાલ્લિમાન, ધાંધલ-ધમાલ વરચે નિર્ણયશક્તિ અને ઉજવળ પરાક્રમાની પરંપરા પ્રત્યેનો આદરભાવ સૈન્યને અપરાજ્ય બનાવે છે.

(સૈન્ય)

x x x

કિલ્વાઓ, પ્રય, સૈન્ય એ બધુ રાજ્યને સુદૃઢ અને સલામત રખવા અનિવાર્ય છે. પણ ત્યા ઈતિહ્સી ન મૂડી શકાય. અન્ય પ્રદેશોના રાજ્યોઓ સાથેના સારા મૌતીના સંબંધી ય આવશ્યક છે. સાન્મનો મળવા એ જીવનની કેટલી મૌટી ધન્યતા છે તે તો અનુભવીઓ જ કહી શકે. સંત વલુવરે પણ કહ્યુ છે :

શીતવાન વિચિત્રાની મૈત્રી શુક્લ પક્ષના ચન્દ્રની વૃદ્ધિ પામતી
કળા જેવી છે, પણ મૂર્ખનો સંગ ક્ષીણ થતી ચન્દ્ર કળા જેવો છે.
(મૈત્રી)

X X X

આવી મૈત્રી સંપાદન કરવી સહેલી નથી. તેમણે તો એને અતિ અધું
કાર્ય ગણાવી કશ્યું છે કે દુઃખનોના કાવાદાવા સામે રક્ષણ કરે એવું મૈત્રી સમાન
બીજું કશ્યું કવચ હોઈ શકે ? મૈત્રીનું આટલું ભહજવ છે એટલે તેમણે સન્માર્ગ
જાણુનાર અને આડેઅવળ માર્ગ ચડી ગયા હોઈએ તો ઠપકો આપી સીધા
માર્ગ વાળનારની મૈત્રી કરવાનું કશ્યું છે. તેમણે સાચી મૈત્રીની આધારશિલા
તરીકે સરળ અને સહજ વ્યવહાર ગણાવ્યો છે. મૈત્રી કરતો વેળા કઈ બાબતની
સાવચેતી રાખવી તેની પણ તેમણે સ્પષ્ટતા કરી છે :

લાભમાં હોય ત્યારે તમારી ઝુશામત કરે, અને તમે ઉપયોગી
ન હો ત્યારે તમને ત્યજ હો ઓવા નીચ અને દુષ્ટ મનુષ્યથી
સાવધ રહો.

(હાનિ કરતી મિત્રતા)

X X X

અહારથી હસતા પણ અંદરથી દ્રેષને પોષતા પાખંડીથી ચેતતા
રહો.

(જૂઠી મૈત્રી)

X X X

દંલી મિત્ર હાથ નેડે ત્યારે પણ તેમાં શર્ક જોપિત હોય છે;
એનાં આંસુ પણ મગરનાં આંસુ હોય છે.

(જૂઠી મૈત્રી)

X X X

તેમણે ૮૪ અને ૮૫ એ બે પ્રકરણોમાં મૂર્ખતા વિશેનું મંત્ર રજૂ
કર્યું છે. તેમણે મૂર્ખ મનુષ્યની વ્યાખ્યા આપતાં કશ્યું છે કે જે લાભદાયી હોય
તેને ફેરી હે અને હાનિ પહોંચાડે તેનું હોય તેને જડની જેમ વળગી રહે તે
મૂર્ખ છે. તેમણે એમ પણ કશ્યું છે કે જે મૂર્ખને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ય
મૂર્ખ છે, જે રાજવીઘોના અથવા રાજપુરુષોના હાથમાં સમગ્ર પ્રજાનું ભાવિ

રહેલું છે તેમણે મૂર્ખની સંગત ન જ કરવી જોઈએ, આવી જ ચેતવણી તેમણે વિશ્વાસધાતીઓ માટે ઉચ્ચારી છે :

ને ઘરમાં વિશ્વાસધાતીઓને આશ્રય મળ્યો હોય તેનાથી સાવધ રહેલે : લોખંડના દુકડાને કાનસ કાપે તેમ એ ઘર મારી બેશું થઈ જવાનું.

(ઘરલેફુ)

× × ×

ધૂપા શત્રુ સામે જાતનું રક્ષણ કરને : નહીંતર તમારી મૂંજવણુંની પળે કુંભાર વાસણુંને છેદે તેમ તમને તે છેદી નાખશે.

(ઘરલેફુ)

મૂર્ખ મનુષ્યોની મિત્રતાથી અને વિશ્વાસધાતીઓને આશ્રય આપવાથી નુકસાન જ થાય છે, તેમ ને શક્તિશાળી રાજીવીઓ અથવા મનુષ્યો છે તેમને દુભવવાથી વ્યક્તિને સહન જ કરણું પડે છે. તેમણે તો એટલે સુધી કદ્યું છે કે શક્તિશાળી મનુષ્યોને હાનિ પહોંચાડનાર પોતાના હાથે જ યમરાજને નિમંત્રણ આપે છે. કદાચ કોઈ વ્યક્તિ લીધણું આગમાં સપદાઈ હોય તો જીવની બહાર આવી શકે, પણ ને શક્તિશાળી બોકેને હાનિ પહોંચાડે છે તેમની તો કોઈ રીતે સલામતી નથી. આવી જ બિનસલામતી વાસનામાં ચક્યૂર થયેલા બોકો સર્જે છે. તેઓ પોતાની વાસના નૃમ કરવા વેશ્યાનાં રહેઠાણા શોધે છે અને માદક પીણનો ભોગ બને છે. જેમના પર ભાગ્યની અવકૃપા થઈ હોય એવા મનુષ્યોને વેશ્યાઓમાં, માદક પીણમાં અને જુગારમાં રસ પડે છે. ગ્રંથકર્તાએ શૃંગારસંજિત વેશ્યાના નાજુક હાથને નરકના ખાડા જેવા કહ્યા છે.

બીજા ખંડના ગ્રીજા વિભાગમાં વિવિધ વિષયો લીધા છે. તેમાં કુલીનતા પ્રતિષ્ઠા, મહત્ત્તમા, યોગ્યતા અને વિનયશીલતા વિશેનું ચિંતન ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. સૌકાશો વીતવા છતાં જાણે હમણાં જ વખાણું હોય એટલી એમાં તાજળી છે.

સમૃદ્ધિના હિવસોમાં નમ્રતા કેળવો : પડતીના હિવસોમાં તમારી શ્રેષ્ઠતાને જાળવી રાખો.

(પ્રતિષ્ઠા)

× × ×

મહાનતા હમેશાં નિરાડંખરી અને વિનયી હોય છે, પણ અદ્યપતા જગત સમક્ષ પોતાના શુણુંની બડાઈ હાંકે છે. (મહત્ત્મા)

× × ×

પાત્રતાની કસોટી શું ? પોતાના કરતાં જિતરતી કક્ષાના માણુસોમાં
રહેલી ઓછતાને સ્વીકાર કરવો તે. (યોગયતા)

x x x

ગર્મતમાં ઘોલાચેલા હીણુપતસર્થી શર્ધો મનુષ્યને હૃદાદ્ય થાય
છે; એટલે સારી રીતભાતવાળા માણુસો દુશ્મનો પ્રત્યે પણ કહી
અવિનયી થતા નથી. (વિનયરીલતા)

જે રાજ કે અન્ય બોકો સંન્માર્ગો ધન વાપરતા નથી તેમની સંપત્તિ
શાપડ્ય છે એવું બેધડકપણે તેમણે કહું છે. જે મનુષ્ય પોતે ધન બોગવે નહીં
કે અન્યને આપે નહીં એવા મનુષ્ય પાસે લાખોની સંપત્તિ હોય તો પણ થા
ખપની ? દરિદ્રને પોતાની સંપત્તિમાથી કાઈ જ ન આપનારા બોકો પોતાના
ખોવનને એકાંતમાં વડહતી અખસરા જેવા છે, એમ કહી તેમની આકરી નિંદા
કરી છે, તો બેદુકલ્યાણનાં કાર્યોમાં ધન ખર્ચનારનો ઉચિત મહિમા કર્યો છે.

તમિળ લાખામાં પાંચમા વેદ તરીકે સંન્માનિત થયેલ 'કુરળ' ગ્રંથના બે
ખંડોને યત્કિંચિત પરિચય કર્યા પણી ગ્રીજા ખંડનું વિહુંગાવલોકન કરી લઈએ.
આ ખંડનું મુખ્ય શીર્ષક પ્રેમ છે, જ્યારે તેના ઉપ-શીર્ષકો ગુપ્ત લગ્ન અને
પ્રેમપાવિત્ર છે. સાત વલ્લુવર પ્રેમના સૂક્ષ્મ અને ગહન ભાવોને કેટલી નાજુકતાથી
સ્પર્શ છે તેનો જ્યાલ આ ખંડમા આવેલાં પચીસ પ્રકરણોને જીણુવટથી વાંચનારને
આવી જશે.

મોહખાણનાં જખમ કેવા તીવ્શ હોય છે તેનું વર્ણન કરતાં નાઓ કહે છે :
યમહેવની અત્યાર પૂર્વે મને કયારેય જાણું નહોતી : હવે જાણ
થઈ : એ સ્વીનું રૂપ લે છે, એનાં નેત્રો વિશાળ અને
વેધક છે.

(મોહખાણનાં જખમ)

પ્રેમી અને પ્રિયતમનું મિલન થાય છે ત્યારે વિશ્વકર્માની સુષ્ઠિ કરતાંથી
જાણું કે નવી સુષ્ઠિ રચાય છે. પ્રેમી પ્રિયતમને મળે છે ત્યારે કેવા કોમળ અને
વિચિત્ર હોય છે અને તેના હદ્યમાં કેવા નૂતન ભાવો જન્મે છે તેના સંકેતો
સાત કવિઓ આ રીતે જીવ્યા છે :

પ્રિયતમા હુર હોય છે ત્યારે હાડે છે, જ્યારે પાસે હોય છે
ત્યારે તાજળી પ્રેરતી શીતળતા અર્પે છે : અરે આ વિલક્ષણ
અજિન તેણે કયાંથી હાથ કર્યો ? (મિલનનો મહિમા)

x x x

હેવોના અમૃતમાંથી મારી લોળી પ્રિયતમાના હાથ સર્જિયા
છે : એનો પ્રત્યેક સ્પર્શ મારા મરણાસન્ન અવયવોને સળુવન
કરે છે. . . . (મિલનનો મહિમા)

x x x

મિલનનો મહિમા ગાનાર પ્રેમીને સૌન્દર્યનો કેદું બરાબર ચડ્યો છે.
પ્રિયતમાના સૌન્દર્યથી એ એટલો બધો અંજાઈ ગયો છે કે તેના સૌન્દર્યનું વર્ણન
કરતાં તે મુંજુવણ અનુભવે છે :

આકાશના તારાઓ પોતાના પ્રહેશમાંથી બહાર આવે ત્યારે
વિમાસણમાં પડી જાય છે કે કુચો ચન્દ્ર છે અને કચો સુન્દરીનો
ચહેરો છે. (સૌન્દર્યનો મહિમા)

x x x

એણે પોતાની કાયાને જૂઈ પુણ્યથી શાખુગારી છે, પણ એની
ઢાંડલી કાઢી નથી. અરે, એના વજનથી એની કમર કચડાઈ
જશો અને તલ્લાલ લાંઝી પદ્ધશો. (સૌન્દર્યનો મહિમા)

x x x

પ્રેમી સૌન્દર્યનો મહિમા કરે છે, તો પ્રેમિકા પ્રેમનો મહિમા કરે છે :
પ્રિયતમ સહૈવ મારાં નેત્રોમાં વસે છે. એટલે તો હું કાજળ
આંજાતી નથી. કાજળ આંજુ' એટલામાં પ્રિયતમ ત્યાંથી અસી
જાય તો ! (પ્રેમનો મહિમા)

x x x

પ્રિયતમ સહૈવ મારા હૃદયમાં વસે છે. એટલે તો ગરમ જોરાક
ખાતાં હું ડું છું. રખેને એ દાઝી જાય તો !

(પ્રેમનો મહિમા)

x x x

પ્રેમ સાથે માત્ર મિલનને જ સંબંધ છે તેવું નથી. વિધિએ જે તુલાની રચના કરી છે તેનાં પદ્ભાં સમાન છે. જીવનસરિતાનો એક કિનારો જો મિલન છે તો બાજો કિનારો વિરહ છે. એટલે સંતે મિલન વેળા જગતા ભાવેનું આલેખન કર્યા પછી વિરહની વેદનાને પણ વાચા આપી છે :

મારાં કંડાંને બરાબર અંધઘેસતાં કંદણો સરી પડયાં છે એ જ કારણે મારો સ્વામી વિદ્ધાય થયો છે એવી વાત તો નહીં ફેલાય ને ? . (વિરહવેદના)

x x x

પ્રિયતમ માટે તીવ્ર લાગણીનો મહાસાગર મારામાં ભાષ્ણી રહ્યો છે : પરંતુ તેને તરી જવા વિશ્વસનીય નૌકા નથી. (વિરહશોક અને હુઃખ)

x x x

વિરહ એટલો ધૂંટાય છે કે પ્રિયતમની ગેરહાજરીમાં પ્રેમિકા એક મટકું પણ માર્યા વિના આખી રાત્રિ જગે છે. પણ મીઠી ભાષામાં ફરિયાદ કરે છે :

કૃપાળુ રાત્રિ તમામને છિડોણી ભાધાડી હે છે : મારા સિવાય એને કોઈ સાથ આપનાર નથી. (વિરહશોક અને હુઃખ)

x x x

સત્યાનાશ જણે એ આંખનું, જે તે દિવસે આવેશથી, આતુરતાથી અને લુણધપણે એના દેહ પર ઠોરાઈ હતી ! હવે તો એ ઝૂરી ઝૂરીને મૂળમાંથી સુકાઈ જાય તો સાંકું.

(ઉત્કંઠાથી રાહ જોઈ આંખો નિસ્તેજ કરવી)

x x x

કામહેવ મારા પર જ હલ્લો કરે છે, કારણુ કે મારાં હુઃખો અને યાતનાઓ જેવા માટે એને આંખો નથી.

(પતિની ઓકરૂપતાના અલાવે હૃદયવેદના)

x + x

ને જાગ્રત અવસ્થા જ ન હોત તો કેવું સારું ! તો સ્વમ કયારેય
ખાંડિત ન થાત અને મારો પ્રિયતમ મારાથી કયારેય વિઘ્નો
ન પડત. (સ્વમાવસ્થાનો મહિમા)

× × ×

મારી આંખોએ ચમક શુમાવી દીધી છે અને નીરસ બની ગઈ
છે : હિવાલ પર ટપકાવેલા હિવસો ગણી ગણીને મારી આંગળીઓ
ધસાઈ ગઈ છે. (પ્રેમીઓની ભિતન ઝાંખના)

× × ×

આ જગતમાં દ્વાન્દ્વાનું સામાજય પ્રવર્તે છે. શુભની પડ્યે અશુભ, વાભની
સાથે ગેરવાભ, સુખની સાથે દુઃખ, હર્ષની સાથે શોક, તડકા સાથે છાંયો,
દિવસ સાથે રાત્રિ સંકળાયેલાં જ છે, તેમ પ્રેમની સાથે કલહ જોડાયેલોા હોય છે.
કલહની બુદ્ધિઓના ન ઊરી હોય એવું પ્રેમજરાણું રાખવિત નથી એ પ્રેમનો
અનુભવ કરનાર સૌ કોઈ કહી શકશે. પ્રેમને સૂક્ષ્મ રીતે સમજનાર સાંત વહ્લુવરે
પ્રેમકલહની સંવેદનશીલતાને વિશિષ્ટ રીતે રજૂ કરી છે.

સખો પ્રેમિકાને કહે છે :

મારી પ્રિય સખી ! એને સ્નેહાલિંગન ન કર, પણ કોઠિત
થવાનો હેખાવ કર : તેની કેવી હુર્દશા થાય છે તે ગમત
નોઈએ. (પ્રેમકલહ)

× × ×

પ્રિયતમ પ્રેમિકા સાથેના પ્રેમકલહને બિન્ન રીતે આવેલે છે :

મને હેડકી આવી. તેણે મને અમા કહ્યું; પછી અશ્રુપૂર્ણ નેત્રાએ
પૂછ્યું : ‘અત્યારે તને કોણે યાદ કર્યો ?’

× × ×

મેં હેડકીને શોકી દીધી ત્યારે તેણે રડતાં રડતાં પૂછ્યું :
‘તને કોઈ યાદ કરી રહ્યું છે તે મારાથી છુપાવવા માગે છે ?’
(પ્રેમકલહની સૂક્ષ્મતા)

પ્રેમકલહમાં વેદના કે નિરાશા જ સાંપડે તેવું નથી. પ્રેમકલહ આનંદ આપનારો પણ બની રહે છે. પ્રેમિકા અથવા પ્રેમી એ કલહને કઈ દાખિથી જુઓ છે તેના પર તેનો આધાર છે.

પ્રેમિકા કહે છે :

પ્રિયતમ ગ્રત્યે તત્કાળ કોમળ વર્તન નહીં કરું, કારણ કે લાગણી હુલાઈ છે એમ માની ચૂંટી ખણુવાની મજા આવે છે.

(પ્રેમકલહનો આનંદ)

પ્રેમી પ્રિયતમાથી પાછો પડે તેવો નથી. તે કહે છે :

લોજન કરતાં પાચન વિશેષ મધુર છે : સ્નેહાલિંગન કરતાં પ્રિયતમાનો કલહ વિશેષ મધુર છે.

x

x

x

પ્રેમકલહ એ પ્રેમની શોભા છે : એની ચરમ સીમા તો એકદમ નિકટનું સ્નેહાલિંગન છે. (પ્રેમકલહનો આનંદ)

x

x

x

'કુરળ'ના ગ્રણેય ઝંડોનો આછો પરિચય અહીં પૂરો થયો. આપણે જોપું કે પ્રથમ ઝંડમાં ગૃહસ્થી અને તપસ્વીના આચારની વાત છે. પતિ, પાતોશી અને સહજન મનુષ્યના આચારધર્મ વિશે કુલ ૧૮ પ્રકરણોમાં આવેખન થયું છે. પચોસમા પ્રકરણથી સાડત્રીસ પ્રકરણ સુધી તપસ્વીના જીવન વિશે અને તેણે કયા સદગુણોનું પાલન કરવું જોઈએ તે દર્શાવ્યું છે પ્રથમ ઝંડના શરૂઆતના ચાર પ્રકરણો સમગ્ર ગ્રંથની પ્રસ્તાવનારૂપે છે.

બીજે ખંડ સંપત્તિને લગતો છે તે આપણે જોપું. તેમાં રાજવીને, સચિવને અને રાજકારણને પ્રાધાન્ય આખ્યું છે. પ્રથમ ખંડ કરતાં બમણો અને ગ્રીજા ખંડ કરતાં ગ્રણ ગણો આ ખંડ જીવનમાં સંપત્તિનું મહત્ત્વ ઓછું નથી એ બતાવે છે. સંપત્તિનો સચય અને સરખી રીતે લોગવટો કરવો હોય તો સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્ર જોઈએ. તિરુવલ્લુવરે આ ખંડમાં રાજવીઓને સંબાધીને જે બાબતો કહી છે તે સંપત્તિની પાછળ ઘેલા થનાર મનુષ્યને માટે પણ સાચી છે.

ત્રીજા ખડમાં એક પ્રેમી યુગલ એક-બીજાને મળે છે, વિખૂટં પદે છે. અને હરી મળો છે ત્યારે પરસ્પર કેવા ભાવં અનુભવનું હોય છે તેને વાચા મળી છે. પ્રેમની મનઃસ્થિતિ સંયોગ—વિયોગમાં અનેક રીતે ગતિવિધિ કરતી હોય છે. તેમાના કેટલાક મનોભાવોને કવિઓ શબ્દોમાં સાકુળી લીધા છે.

સાંત તિરુવલ્લુવરે એ રીતે 'કુરણ'માં ધર્મ, અર્થ અને કામ જાગે વિચારણ કરી છે. હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ઓમ ચાર પુરુષાર્થ ગણાણ્યા છે. સાંતે મોક્ષ જાગે કાંઈ કહ્યું નથી. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થનું જેમણે ઉત્તમ આચરણ કર્યું હોય તેમની આગળ મોક્ષની વાત કરવાની આવશ્યકતા રહે છે ખરી ? આ ત્રણેય પુરુષાર્થમાં આપણે કેવું આચરણ કરીએ છીએ તેના પર બંધન અને મોક્ષ નિર્ભર છે. એટલે મોક્ષની સ્વર્તંત્ર ચર્ચા કરવાનું સાંતને અનિવાર્ય નહીં લાગ્યું હોય.

'કુરણ'નો વિશેષ પરિચય કરવામાં કેટલાક વિભાગોનો ભાવાનુવાદ સહાયરૂપ થયો. સાંત તિરુવલ્લુવરનું વૈચારિક જગત કેટલું ચિંતનસભર છે તેનો ખ્યાલ તો લખાણ પર મનન કરવાથી જ આવે તેમ છે. એટલે હવે એના તરફ વળીએ.

କୁର୍ଣ୍ଣ

પૂર્વ ભૂમિકા

પ્રકરણ ૧

મહિમા ઈચ્છારનો

૧. “અ” નાદસૃષ્ટિનું પ્રસ્થાનબિન્દુ છે : એ પ્રમાણે પુરાણપુરુષ ચરાચરનું આરેલબિન્દુ છે.
૨. પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનાં પવિત્ર ચરણોનું સેવન ન કરો તો તમારા જ્ઞાનનો શો ઉપયોગ ?
૩. પુષ્પોના સુવાસપથ પર જેની ગતિ છે એવા પરમાત્માનાં પવિત્ર ચરણોમાં આક્ષાય બેનારનો મહિમા છે. તેઓ સદ્દેવ અક્ષયધામમાં વાસ કરશે.
૪. ઈષ્ટ-અનિષ્ટથી પર એવા પરમાત્માનાં ચરણોને દફ્તાથી આલિગે છે એનો જ મહિમા છે : જીવનનો તાપ એમને ક્યારેય સ્પર્શતો નથી.
૫. પરમાત્માનું સ્તવન અંતરના ઊંડાણમાંથી ક્રે છે એમનો જ મહિમા છે : તેમને સદ્-અસદ્દીની આપત્તિના કર્મકૃણમાંથી મુક્તિ સાંપડે છે.
૬. જિતેન્દ્રય એવા પરમાત્માએ ચીંદ્રલા ધર્મમાર્ગનું અનુસરણ કરનારાઓનો મહિમા છે : તેઓ જ અક્ષયધામ લોગવશે.
૭. અદ્વિતીય એવા પરમાત્માનાં ચરણોમાં જે આક્ષાય બે છે, તેઓ જ પરિતાપથી મુક્ત થાય છે.
૮. અનાંત આર્કાણિના મહાસાગરને ઓળંગવે અશક્ય છે : મહિમાવંત અને સદ્ગુણી પરમાત્માનાં ચરણોને આલિગન કરનાર માટે એ મુશ્કેલ નથી.
૯. અષ્ટગુણયુક્ત પરમાત્માનાં ચરણરવિદમાં જેમનું મસ્તક નમતું નથી, એમનું મસ્તક જડ ઈન્દ્રયોનું માત્ર ખોઝું છે.
૧૦. જેઓ પરમાત્માનાં ચરણોનો આક્ષાય બે છે, તેઓ જન્મમરણનો અનાંત મહાસાગર પાર કરી જાય છે, બીજો નહિ.

પ્રકરણ ૨ વર્ષાસ્તુતિ

૧૧. વર્ષાની અચૂક વૃદ્ધિ જ પૃથ્વીની જીવાદોરી છે : વર્ષાને અમૃતરથે જુઓ.
અમૃત એટલે દેવતાઓનું પેય.
૧૨. એ વર્ષા ન વરસે તો મહાસાગરથી વીંટળાયેલી હોવા છતાં પૃથ્વી
ભીષણ દુષ્કાળથી લરખાઈ જવાની.
૧૩. એ અંતરીક્ષમાંથી જળની વર્ષા નહિ થાય તો ઘાસ પણ ઊગતું અટકી જશે.
૧૪. વર્ષા જ વિનાશનું નિમિત્ત છે, અને એની એ વર્ષા વિનાશ પછીના
નવજીવનનું પણ નિમિત્ત બને છે.
૧૫. અંતરીક્ષમાંથી જળની વર્ષા નહિ થાય તો ઘાસ પણ ઊગતું અટકી જશે.
૧૬. એ અંતરીક્ષ મહાસાગરના જળને શોષવાનું અને તેને પુનઃ વરસાવવાનું
બંધ કરશે તો પ્રેરણ મહાસાગરે દુર્ગંધથી છવાઈ ઊઠશે.
૧૭. એ આકાશ શુષ્ક બની જશે તો દેવેને હવિ નહિ મળે, પૃથ્વી પર
ઉત્સવો નહિ થાય.
૧૮. એ સ્વર્ગની સરવાણીઓ વરસ્યા વિના રહેશે તો વિશાળ પૃથ્વી પર
દ્યા કે તપનું નામનિશાન નહિ રહે.
૧૯. જળ વિના આ પૃથ્વીની લીલા શક્ય નથી. એટલે જ ધર્મજ્ઞ મનુષ્યોનો
સદાચાર વર્ષા પર અવલંબે છે.

પ્રકરણ ૩ ત્યાગનો મહિમા

૨૦. ઈન્દ્રિયસુખ પરહરી દેનાર અને સંયમી જીવન ગાળનાર મનુષ્યોનો જ
મહિમા છે : શાસ્ત્રો પણ તેઓની જ કીર્તિ સતતે છે.
૨૧. જેમણે ઈહ જીવનની પરલોક સાથે તુલના કરી છે અને આ સંસારનો
ત્યાગ કર્યો છે તેમનો જ મહિમા છે તેઓની મહત્તમી આ પૃથ્વી
આલોકિત થઈ ઊઠી છે.
૨૨. જે રીતે અંકુશ હાથીને વથમાં રાખે છે એ રીતે દઢ સંકલ્પ દ્વારા જે
ખચેન્દ્રયોને વથ કરે છે એવા મનુષ્યોનો જ મહિમા છે : તે સ્વર્ગનાં
કોત્રો માટેનું ઉત્તમ બીજ છે.
૨૩. અસાધ્યને સાધ્ય કરે તે મહાન. એ સાધ્ય ન કરી થકે તે નિબંધ.
૨૪. જે સ્પર્શ, રસ, રૂપ, શબ્દ અને ગંધની લીલાનો પાર પામી જય છે
તેમનો જ મહિમા છે. એનું શાસન આ જગત પર રહેશે.

અ'ડ ૧

સદાચાર

પ્રકરણ ૪

સદાચારનો ભિંભા

૨૫. ધર્મથી મોક અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તો પછી ધર્મથી વધારે કલ્યાણકારી બીજું શું હોઈ શકે ?
૨૬. ધર્મના માર્ગથી ચળ્યા વિના, તમારું સામર્થ્ય અને સાધનો જેટથા આગળ ધ્યાયે તેટલા આગળ ધ્યો.
૨૭. હદ્યથી શુલ્ષ બનો : આ એક અનુશાસનમાં સમગ્ર ધર્મનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બાકી કેવળ માયાવિસ્તાર છે.
૨૮. અસૂયા અને લાલસા, કોષ અને કટુગણીથી દૂર રહો. ધર્મનો એ જ પણ છે.
૨૯. હું ક્રેન્ક્રે ધર્મિષ્ઠ બનીશ એવો દિલ્લાસો હદ્યને ન આપતા. અત્યારથી જ ધાર્મિક જીવન જીવાનો આરંભ કરો : મૃત્યુની કષે જયારે સધળા ખસી જશે ત્યારે ધર્મ જ સાચી બનશે.
૩૦. મનુષ્ય ધર્મિષ્ઠ થશે તો એને શો લાલ થશે એ પ્રશ્ન ન કરો. પાલખીમાં બેઠો છે એને જુઓ અને પાલખી ઉપાડે છે એને જુઓ.

બિલાગ ૧

ગૃહસ્થીનું જીવન

પ્રકરણ ૫

ગૃહસ્થ જીવન

૩૧. જીવનના ગ્રાણ આશ્રમોના અનુસરનારાઓ માટે ગૃહસ્થ મુખ્ય આધારરૂપ છે.
૩૨. ગૃહસ્થ પિતૃઓનો, અશરણોનો અને ત્યાળીઓનો મિત્ર છે.
૩૩. ગૃહસ્થનાં પાંચ કર્તાવ્યો છે : ૧. પિતૃ-તર્પણ. ૨. દેવ-તર્પણ, ૩. અતિથિસત્કાર, ૪. સ્વજનોની સેવા, ૫. આત્મોનનતિ.
૩૪. જે ધર પ્રેમથી ભર્યું ભર્યું હોય અને ધર્મભાવથી જેનું વાતાવરણ ગુજરાતનું હોય તે ધર પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્થ છે.
૩૫. બીજાં પોતાનાં પ્રગતોનું પાલન કરી શકે તે માટે જે મદદરૂપ થાય છે અને ધર્માનુસાર જીવન જીવે છે એવા ગૃહસ્થનો મહિમા કરો : અનશન અને પ્રાર્થનામાં જીવન વ્યતીત કરનાર કરતાં તે મહાન સંત છે.

પ્રકરણ ૬

સદ્ગુણી પત્નીનું સુખ

૩૬. પતિની આવકમાં પોતાની જતને ગોઠવી ગૃહસ્થે જે કર્તાવ્ય બજાવવાનું હોય તેમાં સમાનભાવે જે પત્ની પ્રવૃત્ત થાય છે તે જ જીવનસખી છે.
૩૭. પત્ની જે ગુણસંપન્ન, તો પછી દારિદ્રય કર્યા છે ? અને એનામાં જે સામર્થ્ય ન હોય તો વૈભવ કર્યા છે ?
૩૮. નિષ્ઠાવાન પત્ની સવારે જાગીને ઈશ્વરનો વિચાર નથી કરતી, પતિની સેવામાં રત થઈ જાય છે અને એમાં જ બધું આવી જાય છે. પછી તો વાદળો પણ એની ઈચ્છાને વથ થશે અને એની આજીવી વરસાદ વરસશે.
૩૯. તે જ સાચી ગુહિણી, જે પોતાનાં શીલ અને ચારિત્યની રક્ષા કરે અને પતિની પ્રેમાળપણે પરિચર્યા કરે.

૪૦. ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપનાર કીનો મહિમા કરો : દેવબોકમા પણ અનું સ્થાન ઊંચું છે.
૪૧. પુષ્યશ્વોક ધર એ સર્વોચ્ચ આશીર્વાદ છે, અને સદગુણી બાળકો એ અનો પરમ મહિમા છે.

પ્રકરણ ૭

સંતતિ

૪૨. વ્યક્તિ પર ગમે તેટલા આશીર્વાદો વરસે પણ કર્તૃવ્યદીપને અજવાળે ઊછરતાં બાળકો મેળવ્યાના આનંદની સરખામણીમાં કોઈ ન આવો શકે.
૪૩. જેનાં બાળકો નિષ્કળંક ચારિત્યવાળાં છે તેને સાત જન્મ સુવી અથુભ સ્પર્શનું નથી.
૪૪. બાળકો જ મનુષ્યની સાચી સંપત્તિ છે, કારણ કે તેઓ પોતાનાં કાર્યોનું પુષ્ય માતાપિતાને અર્પણ કરે છે.
૪૫. શિશુની નાન્યક આંગળીઓથી ડાખાયેલી ઘેંસ સ્વર્ગના અમૃતથી પણ વધુ મીઠી છે.
૪૬. બાળકોનો સ્પર્શ દેહનો આનંદ છે, કાનનો આનંદ છે તેમની કાલીઘેલી વાણી.
૪૭. જેમને બાળકો નથી અને જેમણે બાળકોની નવજાત વાણીના ધ્વનિ શાંભળ્યા નથી તેઓ જ વાંસળી અને વીણાના મધુર સંગીતની વાતો કરે છે.
૪૮. પુત્ર જન્મે છે ત્યારે માતાને મહાન આનંદ થાય છે, પરંતુ પુત્રની કીર્તિગાથા સાંભળે છે ત્યારે માતાનો આનંદ મહત્તર હોય છે.
૪૯. પુત્રનું પિતા પ્રત્યેનું કર્તૃવ્ય શુ? એ રીતે જીવનું જેથી લોકો આશ્રયમુંય થઈ કહે : “પિતા કેવા પુષ્યશાળી હશે કે એમને આવો પુત્ર મળ્યો!”

પ્રકરણ ૮

પ્રેમ

૫૦. ને પ્રેમ નથી કરતા એ પોતા માટે જ જીવે છે, ને પ્રેમ કરે છે એ બીજોઓ માટે પોતાનાં અસ્થિ પણ સમર્પી હે છે.
૫૧. આત્મા અસ્થિપિંજરના બંધનમાં પુનઃ એકવાર આવવા સંમત થાય છે, એ જ પ્રેમની કસોટી છે.
૫૨. પ્રેમ હદ્દયને સહુ પ્રત્યે મુદુ બનાવે છે અને મુહુતાથી મિત્રતારૂપી અમૃત્ય વૈલદ પ્રાપ્ત થાય છે.
૫૩. અસ્થિ વિનાનાં જંતુઓને ચૂર્ણ કેવી રીતે બાળી નાખે છે તે તો જુઓ : તેવી જ રીતે સદાચાર અને સનહલર્ય વર્તન મનુષ્યની નિષ્ઠુરતાને ભસ્મ કરી હે છે.
૫૪. આત્માના આભૂતાણ સમા પ્રેમને હદ્દયમાં સ્થાન ન હોય તો પછી બહારના સૌદ્ધિના શો અર્થ ?
૫૫. જીવનનું આસન પ્રેમમાં છે : ને મનુષ્યમાં પ્રેમ નથી તે ચર્મથી મફેલો અસ્થિરાશી છે.

પ્રકરણ ૯

અતિથિ-સત્કાર

૫૬. અતિથિ ધરાઓંગણે હોય ત્યારે ધરમાં અમૃત હોય તો પણ તેનું પાન એકલા એકલા ન કરાય.
૫૭. આંગણે આવતા અતિથિને આદર આપવાનું ને ચૂકતો નથી તેનું કદી અશુભ થતું નથી.
૫૮. હોઠ પર સિમત ધારીને ને સુપાત્ર અતિથિઓનો સત્કાર કરે છે તેમનો મહિમા કરો : લક્ષ્મી પણ એ ધરેમાં નિવાસ કરવામાં કૃતાર્થતા અનુભવે છે
૫૯. અતિથિને પ્રથમ જમાડી શેષ રહેલાનો આહાર કરે એવા મનુષ્યનો મહિમા છે : તેના એતરમાં બી વાવવાની જરૂર છે ખરો ?

૬૦. જે આતિથનો યજ્ઞ નથી કરતો એના તરફ દાખિલ તો કરો : એક દિવસ એ કહેવાનો કે મેં સખત પરિશામ કરીને ભારે સંપત્તિ એકન કરી છે, પણ એ બધી નિરર્થક છે, એમાંથી મને કંઈ સાત્ત્વન મળતું નથી.
૬૧. વૈભવની છોણો વરચે યાત્રાળુંઓનો આદરસંકાર ન કરવો એ જ ખરી નિર્ધારનતા છે : માત્ર મુખ્યાંઓ જ એનું કરે છે.
૬૨. નાળુક પુષ્પ તો નાક પાસે લઈ જઈ સુધ્યવામા અવે ત્યારે જ મૂર્જાય છે : અતિથિના હદ્યને વિદારવા માટે માત્ર દાખિલ જ પૂરતી છે.

પ્રકાશણ ૧૦

માયાળુ વાણી

૬૩. સદાચારો મનુષ્યની વાણી માયાળુ અને મૂહુતાપૂર્વ હોય છે : એ છલનામયી નથી હોતી.
૬૪. મધુર અને અનુગ્રહપૂર્ણ દાખિલનો તેમજ હદ્યમાંથી નીતરતી પ્રેમાળ વાણીનો મહિમા કરો : ત્યાં જ ધર્મનો વાસ છે.
૬૫. કોઈ પણ વ્યક્તિની સાથે વાત કરતાં જે સદેવ મધુર વાણી ઉચ્ચારે છે તેનો મહિમા કરો : દુઃખમા વૃદ્ધિ કરનાર દારિદ્ર્ય કદી તેની સમીપ નહિ આવે.
૬૬. વિનય અને પ્રેમાળ વાણી મનુષ્યનાં ખરાં આભૂષણો છે, બોજાં એકે ય નહિ.
૬૭. હિતકર અને સ્નેહાળ વાણી મિત્રો જીબા કરે છે અને હૃળદારું નીવડે છે.
૬૮. પ્રસન્ન વાણીનો પરિતોષ જેના મનને સભર કરી ગયો છે, તેને ઉગ્ર વાણી ઉચ્ચારશી કેમ ગમતી લશે ?

પ્રકાશણ ૧૧

કૃતજ્ઞતા

૭૯. આણીને વખતે કરેલો ઉપકાર ભલે ઓછો હોય : એનું મૂલ્ય અધિલ વિશ્વ કરતાંયે અધિક છે.
૮૦. પ્રામ થયેલો લાભ ભલે રાઈના દાણા જેવો હોય : શ્રોષ માનવીઓની દાખિલાં તો એ વટવુલ જેવો છે.

૭૧. કૃતજ્ઞતાનું માપ કેટલી સહાય મળી છે તેના પરથી જ માત્ર નથી નીકળનું : ઉપકૃત વ્યક્તિની ખાનદાની ઉપર પણ એનો આધાર છે.
૭૨. પવિત્ર પુરુષોની મેત્રી કદી વિસારે ન પાડતા : આપત્તિમાં જે તમારી સહાયમાં ઊભો છે એને પણ તજી ન હેતા.
૭૩. અણીને સમયે જેમણે સહાય કરી છે તેમને ઉત્તમ પુરુષો તો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આત જન્મ સુધી યાદ કરશે.
૭૪. ઉપકારને ભૂલી જવામાં તો અફુલીનતા છે : કોઈએ કરેલું અપમાન તત્કષણ વીસરી જાય એ કુલીનતાનું બલશું છે.
૭૫. બીજા તમામ પ્રકારના અપરાધો કરનાર વ્યક્તિનો મોક્ષ થાય છે : પણ કૃતધન નરાધમનો કોઈ ઉગારો નથી.

પ્રકરણ ૧૨

ન્યાયપરાયણુતા

૭૬. ન્યાયપરાયણ વ્યક્તિની સમૃદ્ધિ કદી ઘટતી નથી : પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી તે ટકી રહે છે.
૭૭. સન્માર્ગથી ચાતરીને ચાલી આવતી સંપત્તિનો સ્પર્શ પણ ન કરતા : પછી બબે તેમાંથી ગમે તેટબો લાભ મળતો હોય !
૭૮. ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ વ્યક્તિઓનો નિકષ તેમની સંતતિ છે.
૭૯. સદ્-અસદ્ તો સૌ કોઈના જીવનમાં આવે છે : પરંતુ ન્યાયી હૃદય એ જ મનુષ્યોનું ભૂષણ છે.
૮૦. જ્યારે તમારું હૃદય સન્માર્ગ છોડી અસદ્ માર્ગે વળે ત્યારે જાણજો કે તમારો નાશ નજીક છે.
૮૧. જગત ન્યાયી અને સદ્ગુણી મનુષ્યની દરિદ્રતાને તિરસ્કારતું નથી.
૮૨. ગ્રાજવાની દાડી તરફ દાખિ કરો. તે સીધી છે અને સમતોલ રહે છે. શાશ્વત મનુષ્યોની પ્રતિષ્ઠા પણ એવી જ છે. તેઓ આ પણે કે બીજે પણે નમી જતા નથી.

પ્રકરણ ૧૩

સંયમ

૮૩. આત્મસંયમ સ્વર્ગનું દ્વાર છે, પણ અનિયતિત વાસના અન્તં અંધકાર માટેનો રાજમાર્ગ છે.
૮૪. આત્મસંયમનો ખજાનાની જેમ જ રક્ષા કરો : આ જીવનમાં એથે ચિહ્નાતી સંપત્તિ બીજી એકે ય નથી.
૮૫. વાસના પર વિજય મેળવ્યો છે અને કર્તવ્યમાંથી ક્યારે ય ચલિત થયો નથી એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તેની પ્રતિભા પહાડ કરતાં પણ મહાન છે.
૮૬. કાચબો જેમ પોતાના અવયવો સંકેલો બે છે, તે શીતે ને પંચેદ્રિયો આત્મા તરફ વાળે છે તેવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : એણે પોતાને માટે એવો રત્નરાશિ એકઠો કર્યો છે ને સાત જન્મ સુધી ચાલશે.
૮૭. તમે કથા ઉપર સંયમ ન રાખો, પણ જીબ પર તો સંયમ રાખો જ : સંયમ વિનાની જીબ ગમે તેવા બકવાટ કરશે અને તમને ઘેરા શોક પ્રતિ દોરી જશે.
૮૮. તમારો એક શર્દું પણ અન્યને દુઃખદાયક બને તો તમારા બધા જ સદ્ગુણો બોધ પામશે.
૮૯. અધિનનો દાહ કરો કરી રૂચાય છે : વાણીનો દાહ ક્યારે ય રૂજાતો નથી.

પ્રકરણ ૧૪

પવિત્ર વર્ત્તન

૯૦. ને મનુષ્યનો આચાર અણિશુદ્ધ છે તેને સૌ કોઈ સન્માને છે : આચાર-શુદ્ધિનું મહત્વ જીવન કરતાં પણ વિશેષ છે.
૯૧. તમારું આચારને સાવધાનીભૂર્ખ જેતા રહો : તમે જગતમાં ગમે તેટલી પણ જોન કરશો પણ સદાચાર જેવો દિવોજાન મિત્ર કર્યાં ય મળશે નહિ.
૯૨. વેદાની વિસ્મૃતિ થઈ જાય તો તેનો પુનઃ અભ્યાસ કરો શકાય : પણ એક વખત સદાચારમાંથી ચ્યુત થતો બ્રાહ્મણ સદાને માટે પોતાનું સ્થાન ગુમાવી બેસે છે.

૮૩. ઈર્ધ્યાણ માટે વેલવ નથી : દુરાચારી માટે પ્રતિષ્ઠા નથી.
૮૪. દૃઢ સંકલ્પવાળા સદ્વર્તનનો માર્ગ છોડી દેતા નથી : તેઓ જણે છે કે એમ કરવાથી કેવી આપત્તિઓ આવી પડે છે.
૮૫. સદાચારી મનુષ્યને સૌ કોઈ સન્માને છે : ને સદાચારમાંથી ચલિત થાય છે તેને માટે તો કેવળ અપકીર્તિ જ છે.
૮૬. શુદ્ધ આચાર સમૃદ્ધિનાં બીજ રોપે છે, પણ દુરાચાર અનંત વિપત્તિઓની જનની છે.
૮૭. મૂર્ખને ગમે તેટલું જ્ઞાન આપો તો પણ એ ક્યારે ય સદાચારીના જીવનમાર્ગ પર પગલાં માંડતાં નહિ શીખો.

પ્રકરણ ૧૫ પરસ્ક્રી પ્રત્યેની મર્યાદા

૯૮. સદ્-ધર્મ અને અર્થ પ્રત્યે નેમની દાખિલ વળી છે તેમનો મહિમા કરો : તેઓ પરસ્ક્રીની ઈચ્છા કરવાની ભૂલ કરી કરતા નથી.
૯૯. નેમણે સન્માર્ગનો ત્યાગ કર્યો છે એવા બોકોમાં, બીજને ઉભરે લટક્યા કરે એના નેવો મહામૂર્ખ બીજે કોઈ નથી.
૧૦૦. શંકાથી પર એવા મિત્રના ધર પર ને કુદાંદિટ કરે છે તેઓ ખરેખર મૃત્યુના મુખમાં પડે છે.
૧૦૧. મનુષ્ય ભલે ગમે તેટબો મોટો હોય પણ વ્યભિચાર દ્વારા કેટલી માનહાનિ થશે એનો સહેજ પણ વિચાર કર્યા વિના એનું આચરણ કરે તો એની મોટાઈનો શો અર્થ ?
૧૦૨. વ્યભિચારી દ્વેષ, પાપ, લય અને લનજાની પ્રવૃત્તિઓમાંથી ક્યારે ય નિવૃત્ત થતો નથી.
૧૦૩. પર-પત્ની પ્રત્યે ને મીટ પણ માંડતો નથી એવા ઉચ્ચ આત્માનો મહિમા કરો : એ સદાચારી કરતાં પણ વિશેષ છે. એ સંત છે.
૧૦૪. વિશ્વની તમામ મંગળ વસ્તુઓ માટે ઈહલોકમાં કોણ પાત્ર છે ? કોણ લાયક છે ? નેમના બાહુ પરાઈ કીને સ્પર્શ કરતા નથી તે જ.
૧૦૫. બીજ કોઈ પણ પાપના માર્ગો તમે કદાચ પ્રવૃત્ત થાઓ, પણ વ્યભિચારના પાપમાંથી તો મુક્ત જ રહેલો, એટલું કરશો તો પણ તમને પ્રતિષ્ઠા મળશે.

પ્રકરણ ૧૬

ક્ષમા

૧૦૬. ધરતી પોતાને ઊડેથી જોદારને પણ પોપણ આપે છે : તમારી અપક્રીત કરનારને પણ તમે સાંખી બેળે : એમાં જ ખરી મોટાઈ છે.
૧૦૭. તમને કોઈ હાનિ પહોંચાડે તો તેને સદૈવ ક્ષમા આપને : પણ તમે ભૂલી જઈ શકો તો એથી ય ઉત્તમ.
૧૦૮. અપકારનો બદલો બેનારાની શાણો મનુષ્ય જાંની કિમત આકાતો નથી. જેઓ પોતાના થગુઝોને ક્ષમા આપે છે તેમને તેઓ સુવર્ણ જેવા ગણે છે.
૧૦૯. વેરનો આનંદ બહુ બહુ તો એક દિવસ ટકે છે : પણ ક્ષમા આપનારની કીર્તિ ચિરંજિવ રહે છે.
૧૧૦. તમને થયેલો અન્યાય બદ્લે જમે તેટલો મોટો હોય, તમે એને હેઠે ન લાવો, અને વેર બેવાના વિચારથી અળગા રહો.
૧૧૧. નિદા કરનારાઓની કટુ વાણીને જે સહન કરી બે તેઓ ત્યાગીઓ કરતાં પણ મહાન કોટિના સંત છે.
૧૧૨. જેઓ અનશન કરીને તપ કરે છે તેઓ મહાન છે, પણ તેમનું સ્થાન પોતાની નિદા કરનારાઓને જે ક્ષમા આપે છે, તેમના પછી આવે છે.

પ્રકરણ ૧૭

અસૂયાનો અભાવ

- ૧૧૨અ તમારું હૃદય અસૂયાની તમામ લાગણોઓથી મુક્ત છે એનું અનુભવો ત્યારે માનજો કે એ સદ્ગુણ તરફ વળ્યું છે.
૧૧૩. તમામ અસૂયાઓથી મુક્ત એવો સ્વભાવ : એના જેવો મહાત બીજો એકે ય આશીર્વાદ નથી.
૧૧૪. જે યાદોશીની સમુદ્ધિથી શરી થવાને બદલે ઈર્ષા કરે છે એ મનુષ્ય ન સદ્ગુણને જાણે છે, ન માનસિક શાંતિને.
૧૧૫. ઈર્ષાણુ માનવી માટે અસૂયા પોતે જ પૂરતી શિક્ષા છે : એના દુઃખનો જો એને જરૂતો કરશે તો અસૂયા એના નાશ કરશે.
૧૧૬. ભાગ્યલક્ષ્મી ઈર્ષાણુ સાથે રહી શકતી નથી : આવા માણસને તે પોતાની માટી બહેન વિપત્તિને આશરે છોડી દે છે, અને પોતે ખસી જય છે.

૧૧૭. ધૂણાપાત્ર અસુધા દરિદ્રય આણે છે અને છેવટે નરકના દરવાજ સુધી દોરી જય છે.
૧૧૮. ઈખ્યાનુભૂતિનો વૈભવ અને ઉદારમનાની કૃપાશુના એકસરખી વિસ્મયકારક ઘટનાઓ છે.
૧૧૯. અસુધાથી કદી સમુદ્ધિ આવતી નથી : ઉદારમનાની કદી પડતી થતી નથી.

પ્રકરણ ૧૮

લોભનો અભાવ

૧૨૦. અન્ય મનુષ્યની સંપત્તિની સ્પૃહ કરનાર નિર્બિજન મનુષ્યથી ચેતતા રહેણા : તેની હુષ્ટતા વધતી જવાની અને તેના કુટુંબની પડતી થવાની.
૧૨૧. જેમણે ઈન્દ્રિયો પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે એને જેમની દાખિ વિશ્વાણ થઈ છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરેણ : “અરે, અમને વાસના રહી ગઈ છે” એવું કહેવા તેઓ ક્યારે ય લલચાતા નથી.
૧૨૨. જે મનુષ્ય ભગવાનું જંણે છે અને સન્માર્ગ ચાલે છે એ પણ જે લક્ષ્મીની લાલચમાં પડીને પ્રયોગ કરેણ તો એનો નાશ થશે.
૧૨૩. લોભવૃત્તિથી પ્રેરાઈને એકઠી થયેલો સંપત્તિથી લલચાતા નહિઃ સુખના હિવસોમાં ગણ એનું હણ કટુ હોય છે.
૧૨૪. તમારી સંપત્તિ કફી એથી ન થાય એમ તમે ઈરછતા હો તો પાણેથીના ધનની લાલચ ન રાખો.
૧૨૫. જે આકાંક્ષા દૂરદર્શી નથી તે વિનાશ સર્જે છે : જે મહાનુભાવિતા એમ કહે છે, “હું નિર્વિકલ્પ છું”, તે સર્વત્ર વિજયી થાય છે.

પ્રકરણ ૧૯

નિદા ન કરો

૧૨૬. સદ્ધી વિમુખ થઈને બૂરું કરવું એ જોટું છે : પણ સામે મોંએ હસવું અને પોઠ પાછળા નિદા કરવી એ તો એથી ય બૂરું છે.
૧૨૭. જૂહું બાલીને કે નિદા કરીને જીવનું એના કરતાં તો તાત્કાલિક મરી જાવું ઉત્તમ છે. આવા મૃત્યુથી સદાચરણનાં હણ મળે છે.

૧૨૮. કોઈ મનુષ્યે મોઢમોઠ તમારું અપમાન કર્યું હોય તો પણ તેની ગેરહાજરીમાં એની નિદા કરશો નહિ.
૧૨૯. હોઠ સદાચારની વાતો કરે, પણ નિદાઓએ જીબ હદ્યની શુદ્ધતાની ચાડી ખાય છે.
૧૩૦. જે તમે અન્યની નિદા કરશો તો તે તમારા છિદ્રો શોધી કાઢશે અને એમાંના જે અધમાધમ હોય તેમને ખુલ્લવાં પાડશે.
૧૩૧. નિદામાં રસ લેનારા મનુષ્યથી સાવધ રહેણો : મિત્ર બનાવવાની મધુર કલા તેમને આવડતી નથી અને ધૃષ્ણાથી તંગ આવી ગયેલા પુરાણા મિત્રોને પણ નેયો દૂર કાઢે છે.
૧૩૨. પીઠ પાછળ નિદા કરનારાઓનો ભાર વહન કરવા માટે ધરતી માતા પોતાની કર્તાયનિધાને જ મદદે બોલાવતી હશે ને ?
૧૩૩. પોતાના દુર્ભાનોના દોષોનું મનુષ્ય જેમ સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ કરે છે તેમ પોતાના દોષોનું પણ કરે તો ક્યારે ય અનિષ્ટ એને સ્પર્શો ખરું ?

પ્રકરણ ૨૦

મિથ્યા પ્રલાપ ન કરો।

૧૩૪. અનેક વ્યક્તિઓની સમક્ષ મિથ્યા પ્રલાપ કરવો એ પોતાના મિત્રને દુઃખ પહોંચાડવા કરતાં પણ વિશેષ ખરાબ છે.
૧૩૫. જે પોકળ શબ્દોની લીબામાં રાયે છે તે પોતાની જ અપાત્રતા જહેર કરે છે.
૧૩૬. માનનીય વ્યક્તિ પણ જે મિથ્યા વાણી ઉચ્ચારશે તો માનપાન ગુમાવશે.
૧૩૭. પોકળ શબ્દો પ્રત્યે પ્રેમ કરનારને મનુષ્ય ન કહેતા, એ મનુષ્યો છાતરાં સમાન છે.
૧૩૮. થાણા મનુષ્યોને ઠીક લાગે તો લલે કઠોર વાણી ઉચ્ચારે, પરંતુ નિરર્થક પ્રલાપથી અગળા રહેવું એમના હિતમાં છે.
૧૩૯. પૂર્ણ દઘિવાળા ભૂલમાં પણ મિથ્યા વાણી ઉચ્ચારતા નથી.
૧૪૦. એ જ શબ્દો બોલો, જે બોલવા જેવા હોય; નિરર્થક અને પોકળ શબ્દો કરી બોલવા નહીં.

૧૨૮. કોઈ મનુષ્યે મોદામોઢ તમારું અપમાન કર્યું હોય તો પણ તેની ગેરહાજરીમાં એની નિદા કરશો નહિ.
૧૨૯. હોઠ સદાચારની વાતો કરે, પણ નિદાખોર જીબ હૃદયની કુદ્રતાની ચાડી ખાય છે.
૧૩૦. જો તમે અન્યની નિદા કરશો તો તે તમારાં છિદ્રો શોધી કાઢ્શે અને એમાંના જે અધમાધમ હોય તેમને ખુલ્લા પાહશે.
૧૩૧. નિદામાં રસ વેનારા મનુષ્યથી સાવધ રહો : મિત્ર બનાવવાની મધુર કલા તેમને આવહતી નથી અને ધૂણાથી તંગ આવી ગયેલા પુરાણા મિત્રોને પણ તેઓ દૂર કાઢે છે.
૧૩૨. પીઠ પાછળ નિદા કરનારાઓનો ભાર વહન કરવા માટે ધરતી માતા પોતાની કર્તવ્યનિધિને જ મદદ બોલાવતી હોય ને ?
૧૩૩. પોતાના દુશ્મનોના દોષોનું મનુષ્ય જેમ સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ કરે છે તેમ પોતાના દોષોનું પણ કરે તો કયારે ય અનિષ્ટ અને સ્પર્શો ખરું ?

પ્રકરણ ૨૦

મિથ્યા પ્રલાપ ન કરો।

૧૩૪. અનેક વ્યક્તિઓની સમક્ષ મિથ્યા પ્રલાપ કરવો એ પોતાના મિત્રને દુઃખ પહોંચાડવા કરતાં પણ વિશેષ ખરાબ છે.
૧૩૫. જે પોકળ શબ્દોની લીલામાં રચે છે તે પોતાની જ અપાત્રતા જહેર કરે છે.
૧૩૬. માનનીય વ્યક્તિ પણ જે મિથ્યા વાણી ઉચ્ચારશે તો માનપાન ગુમાવશે.
૧૩૭. પોકળ શબ્દો પ્રત્યે પ્રેમ કરનારને મનુષ્ય ન કહેતા, એ મનુષ્યો છીતરાં સમાન છે.
૧૩૮. શાણ મનુષ્યોને ઠીક લાગે તો ભવે કહેર વાણી ઉચ્ચારે, પરંતુ નિર્ણયક પ્રલાપથી અળગા રહેવું એમના હિતમાં છે.
૧૩૯. પૂર્ણ દઘિવાળા ભૂલમાં પણ મિથ્યા વાણી ઉચ્ચારતા નથી.
૧૪૦. એ જ શબ્દો બોલો, જે બોલવા જેવા હોય; નિર્ણયક અને પોકળ શબ્દો કદી બોલવા નહીં.

પ્રકરણ ૨૧

આસત કર્મનો લય

૧૪૧. દુષ્ટ લોકો પાપને નાંસે ઓળખાતા દોપથી અયભીત થતા નથી : સજજનો તો એનાથી દૂર ભાગે છે.
૧૪૨. પાપ પાપને પ્રગટાવે છે : એટલે અહિન કરતાં પાપથી વિશેષ ચેતીને ચાલવું જોઈએ.
૧૪૩. મનુષ અસાવધપણે પણ અન્યના વિનાશ માટે પ્રપંચો ન કરે : જે દુષ્ટ પેંતરો રચે છે તેના વિનાશની યોજના ન્યાયદેવતા ચોતે જ ઘડી કાઢ્યો.
૧૪૪. ‘હું ગરોબ છુ’ એમ કહી મનુષ દુષ્ટતાનો માર્ગ ન લે : જે એ એમ કર્યે તો તે પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ દારિદ્ર્યમાં ડુલી જશે.
૧૪૫. અન્ય શત્રુઓથી છટકી જવા માટે રસ્તો છે, પણ દુષ્ટનો ક્યારેય નાશ પામતાં નથી. એ તો પીછો પકડે છે અને એના કર્તાનો સર્વનાશ કરે છે.
૧૪૬. મનુષ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં પડછાયો તેને છોડતો નથી અને તેના પગલાં સાથે જ જડાયેબા રહે છે. તેવી જ રીતે દુષ્ટનો તેમના કરતાનો પીછો પકડે છે અને તેમનો નાશ કરે છે.

પ્રકરણ ૨૨

પરકાર્ય-તત્પરતા

૧૪૭. કૃપાનિધાન પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના કામ કરે છે : જણથી ભરપૂર વાદળોનું ઋણ જગત ક્યારે ય ચૂકવી શકે ભરું ?
૧૪૮. સજજન પુરુષોએ સ્વ-પરિશ્રમથી એકત્ર કરેલી સંપત્તિ પરજનહિતાય જ હોય છે.
૧૪૯. ઈહલોકમાં કે સ્વર્ગમાં કૃપાપૂર્ણ સૌજન્ય કરતાં બીજું કથું ય ઉત્તમ નથી.
૧૫૦. એ જ જીવે છે જે ઔચિત્યને જાણે છે : જેને ઔચિત્યનું ભાન નથી એને તો નિર્જવ સાથે જ મૂકવા રહા !
૧૫૧. પાણીથી છલોછલ ભરાયેબા ગામના તળાવનો ભહિમા છે : વિશ્ પ્રત્યે પ્રેમ કરતા શાણા મનુષની સંપત્તિ પણ એના જેવી છે.

૧૫૨. જેણું ગામની મધ્યમાં આવેલું ફળથી લચેલું વૃક્ષ — એવી જ ઉદાર મનુષ્યોની સંપત્તિ.
૧૫૩. આરોગ્યપ્રદ ઔષધિઓ આપતા વૃક્ષની જેમ પરોપકારી સજવણનું ધન પણ સૌને સુલબ છે.

પ્રકરણ ૨૩

દાન

૧૫૪. ગરીબોને આપનું એ જ ખરું દાન છે : બીજાં બધાં દાન ધીરાણ જેવા છે.
૧૫૫. સ્વર્ગ પ્રામ થતું હોય તો પણ હાથ લંબાવવો એ ખરાબ છે : ભવે સ્વર્ગ ન મળે પણ દાન આપનું એ શોષ સદ્ગુણ છે.
૧૫૬. બેનારના મુખ પર સંતોષનું સ્વિમત જેવા ન મળે ત્યાં સુધી આપનારનું હદ્ય હરખાતું નથી.
૧૫૭. ભૂખ પર વિજય મેળવવો એ વિજેતા માટે સૌથી શોષ આત્મવિજય છે : જે અન્યની ભૂખ સંતુષ્ટ કરવા આત્મભવિદાન કરે છે તેને જ આવો વિજય પ્રામ થાય છે.
૧૫૮. ગરીબોના ઉદર કોરતી ભૂખને સંતોષવી : આ રીતે જ શ્રીમત મનુષ્ય નબળા દિવસોમાં ટકી રહેવાનું પુણ્ય પ્રામ કરે છે.
૧૫૯. બીજાને વહેંથીને જે મનુષ્ય આહાર કરે છે, તેને ભૂખ નામનો ભૂડો રોગ કદી લાગુ પડતો નથી.
૧૬૦. કંજૂસે પોતાને માટે સંગ્રહેલું ભોજન લિખારીની રોટીના ઢુકડા કરતાં પણ વધારે ભૂંડું છે.

પ્રકરણ ૨૪

યશ

૧૬૧. ગરીબોને આપો અને તમારા નામના મહિમામાં કીર્તિનું પીછું ઉમેરો : મનુષ્ય માટે આ કરતાં બીજો મોટો લાલ એકે ય નથી.
૧૬૨. પૃથ્વી પરથી બીજું તમામ વસ્તુઓ નાશ પામે છે, પણ માનવજાતના ઈતિહાસમાં જેમની સિદ્ધિઓ અપૂર્વ છે એવા મહાપુરુષોની કીર્તિ અજરઅમર છે,

૧૬૩. કીર્તિ અને લખ્યતા અર્થાતું મૃત્યુ તો બીજે કોણે ભળે ? માત્ર આત્મવાન પુરુષો જ એ સિદ્ધ કરી શકે છે.
૧૬૪. આ સંસારમાં આવીને મનુષ્યે કીર્તિ અને ગૌરવ મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. આ જન્મ ધરીને જે એ નથી કરી શક્યા તેઓ જન્મયા જ ન હોત તો વધારે સાચું હતું.
૧૬૫. લનજણું લોકોનાં પગલાથી ચંપાયેલી ધરતીનો વિચાર કરો : ભૂતકાળમાં લખે એ સમૃદ્ધ હોય તો પણ એક દિવસ એ સદંતર દરિદ્રતામાં લય પામવાની.
૧૬૬. નિષ્કલંક રીતે જીવન જીવનાર જ સાચું જીવન જીવે છે : કીર્તિવિહોષણ જીવન જીવનાર જ મૃત્યુ પામે છે.

વિલાગ ૨

તપસ્વી જીવન

પેટા વિલાગ અ : સાધના : પ્રતા

પ્રકરણ ૨૫

દયા

૧૬૭. દયાથી ઉભરાતું હદ્ય એ જ મુખ્ય સંપત્તિ છે : ભૌતિક સમૃદ્ધિ તો નીચ માણસો પાસે પણ હોય છે.
૧૬૮. સન્માર્ગ ચાવો અને દયાણું થતાં શીખો : અન્ય ધરોના ઉપદેશો જોશો તો જણાશો કે દયા જ મુક્તિ આપાવે છે.
૧૬૯. દયાણું હદ્યવાળાઓને અંધકાર અને કટુતાભર્યા જગતમાં જરૂર પડતું નથી.
૧૭૦. દયાણુને કલેશ કહી સ્પર્શતો નથી : ભરપૂર વાયુથી વીઠણાયેલી વસ્યુધા એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.
૧૭૧. નિર્ધન માટે જેમ આ જગત નથી, તેમ દયાહીન માટે પરલોક નથી.
૧૭૨. વ્યાગ ચિત્તવાળા માટે જેમ સત્યનું દર્શન કરવું મુશ્કેલ છે, તેમ કહોર હદ્યવાળા માટે સત્કર્મી થવાં કઠણું છે.
૧૭૩. જ્યારે તને નબળાને પીડવાનું મન થાય ત્યારે અધિક બળવાન આગળ ભયથી કંપતાં તને અદરથી કેવું લાગતું હતું તે યાદ કરજો.

પ્રકરણ ૨૬

નિરામિષ આણાર

૧૭૪. ચોતે તગડા થવા માટે જે અન્યનું માંસ ખાતો હોય તે દયાની લાગણ્ણી કેવી રીતે અનુભવી શકે?
૧૭૫. ઉડાઉના હાથમાં સમૃદ્ધિનો સંચય થતો નથી. તેવી રીતે માંસાહારીના હદ્યમાં દયા જોવા મળતી નથી.

૧૭૬. પશુઓની હત્યા કરવી એ નિઃસંદેહ નિષ્ઠુરતા છે : તેમના માંસનો આહાર કરવો એ ખરેખર પાપ છે.
૧૭૭. નિયમિષ ભોજન એ જીવન છે. જો તું માંસાહારી હોઈશ તો નરકનો ખાડો તને બહાર કાઢવા માટે મોં ખોલશે નહીં.
૧૭૮. અન્ય જીવન્ત પ્રાણીઓને ભોગવવી પડતી મનોયાતનાનો મનુષ્યને ઘ્યાલ આવે તો તે માંસ ખાવાનો વિચાર નહીં કરે.
૧૭૯. હત્યા અને જીવતાં પ્રાણીઓના આહારથી અળગા રહેલું એ યજ્ઞમાં હજાર આહુતિઓ હેમવતા કરતાં શ્રોષણતર છે.

પ્રકરણ ૨૭

ત૪

૧૮૦. યાતનાઓને ધીરજપૂર્વક સહન કરવી અને જીવહિસા ન કરવી, એમાં સમગ્ર તપનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
૧૮૧. તમે શત્રુઓનો નાશ અને તમને ચાહનારની ઉન્નતિ ઈચ્છા હો તો ઘ્યાલમાં રાખજો કે એ શક્તિ તપમાં જ રહેલો છે.
૧૮૨. તપશ્ચર્યા કરનાર જ આત્મહિત સાથે છે : અન્ય લોકો ઈચ્છાની જંગટોમાં સપદાઈ પોતાનું જ અહિત કરે છે.
૧૮૩. સુવર્ણ જેટલું તપે તેટલો તેનામાં ચળકાટ આવે છે : તેવી રીતે તપશ્ચર્યામાં આકરી યાતનાઓ સહન કરનાર તપસ્વીની પ્રકૃતિ વિશુદ્ધ બને છે.
૧૮૪. પોતાના પર પ્રભુત્વ મેળવનારને સૌ પૂજે છે.
૧૮૫. તપશ્ચર્યા દ્વારા શક્તિ હાંસલ કરનાર વ્યક્તિ મૃત્યુ પર વિજય મેળવવામાં પણ સહન થઈ શકે.

પ્રકરણ ૨૮

ત૫

૧૮૬. દંભીનો દંભ જોઈને પંચતત્ત્વો આપસઆપસમાં હસે છે.
૧૮૭. હૃદયમાં દુષ્ટતા હોય અને તેનો પોતાને ઘ્યાલ હોય પછી રૂઆબ કરવાનો શો અર્થ ?

૧૮૮. પોતાના પર પ્રભુનું ન મેળવનાર વ્યક્તિ તપસ્વીનો વેશ ધારણ કરે છે ત્યારે વાધનું ચામડુ ઓડીને ચરતી ગાય જેવો લાગે છે.
૧૮૯. સાધુતાના અંચળા નીચે પાપ કરનાર મનુષ્યથી સાવધ રહેણે : તે આડીમાં સંતાઈ પક્ષીઓને પકડનાર પારથી જેવો છે.
૧૯૦. ઢોળી પવિત્રતાનો ઢોળ કરે છે અને કહે છે : 'મારા મનોવિકારોનો મેં નાથ કર્યો છે.' પણ આખરે તો એ હુંખી થઈ ચીસો પાડશે કે 'મેં આ શું કર્યું, હાય, મેં આ શું કર્યું?"
૧૯૧. હદ્યથી ત્યાગી ન હોય પણ ત્યાગી હોવાનો ઢોળ કરી માણસોને છેતરો અના જેવો બીજો ભરાબ કોઈ ધૂતારો નથી.
૧૯૨. ચાંદુઠી એક બાળુ દેખાવમાં સુંદર હોય છે, પણ અનેની બીજી બાળુ કાળી હોય છે. કટલાક માણસો પણ તેવા હોય છે : બહારથી ઊજવા અને મનથી મેલા.
૧૯૩. તીર સીધુ હોય છે છતાં બોહિનું તરસ્યુ હોય છે; વીણા વાંકી છતાં ચોમેર મધુર સંવાદ વિસ્તારતી હોય છે; માટે મનુષ્યોને એમનાં કાર્યોથી ઓળખો, દેખાવથી નહીં'.

પ્રકરણ ૨૮

છળકપટનો અલાવ

૧૯૪. 'હું મારા પાડોશીને છેતરીને કશુંક પડાવી વર્દિથ,' આવો વિચાર કર્યે એ પણ પાપ છે.
૧૯૫. કપટથી મેળવેલી સંપત્તિ કૂલતી-શાલતી લાગે છે, પણ વાસ્તવમાં તો એ સદાકાળ માટે શાપિત જ છે.
૧૯૬. જે લુંટ કરવા અધીરો બને છે, તે વસ્તુઓની સાચી તુલના કરી શકલે નથી : તે ધર્મને રાહે પણ ચાલતો નથી.
૧૯૭. ચોરના હદ્યમાં જેમ કપટનો વાસ છે તેમ પાર્થિવ વસ્તુઓને ઉત્તીક રૂપે જોનારના હદ્યમાં ધર્મનો વાસ છે.
૧૯૮. જે બીજને છેતરે છે તે પોતાના દેષનો સ્વામી બની શકતો નથી; પણ જે સરળ છે તેઓ સ્વર્ગનો વારસો અચૂકપણે મેળવે છે.

પ્રકરણ ૩૦

સત્ય

૧૯૭. સચ્ચાઈ શું છે ? એ એવી વાણી છે જે ને અનિષ્ટના કબંદી પૂર્ણપણે મુક્ત છે.
૨૦૦. અસત્ય પણ સત્યનો જ પ્રકાર છે — જે એમાંથી શુલ્લ નિર્માણ થવાનું હોય તો.
૨૦૧. જેને તમે અસત્ય જાણતા હો તેને સત્ય તરીકે પકડી ન રાખો : અસત્ય બાધા પછી તમાનું અનતઃકરણ તમને સનતાપ આપશે.
૨૦૨. જેના હદ્યમાં લવલેશ પણ અસત્ય નથી એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તે સર્વના હદ્યમાં શાસન કરે છે.
૨૦૩. સત્યમાં જ જેના હદ્યની નિર્ણા છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : એ તપસ્વી અને દાતા કરતાં મહાન છે.
૨૦૪. જો મનુષ્ય કયારે ય અસત્ય ન બાબે તો અન્ય સદ્ગુણો એના માટે નિર્પ્રયોજન છે.
૨૦૫. પ્રાણીમાત્ર બાધ્ય શુલ્લ કરે છે : હદ્યશુલ્લ સત્યનિર્ણાથી સિદ્ધ થાય છે.
૨૦૬. મહામના સૌ પ્રકાશને પ્રકાશ નથી ગણતા : સત્યના પ્રકાશને જ તેઓ સાચી જ્યોતિ તરીકે સ્થાપે છે.
૨૦૭. આ વિશ્વમાં અનેક વસ્તુઓ જોઈ છે : મેં જ્યેલી તમામ વસ્તુઓમાં, સત્ય કરતાં ચિયાતું બીજું કશું જ નથી.

પ્રકરણ ૩૧

ક્ષમાવૃત્તિ

૨૦૮. પ્રહાર કરવાનું સામર્થ્ય હોય છતાં મનુષ્ય પ્રહાર ન કરે ત્યારે એનામાં ક્ષમાવૃત્તિ છે એમ કહેવાય : દુર્બળ ક્ષમા કરે તો યે શું ને ન કરે તો યે શું ?
૨૦૯. જ્યારે તમે પ્રતિકાર કરવા અસમર્થ હો ત્યારે ગુસ્સો કરવો અનુચ્છિત છે : તમારામાં સામર્થ્ય હોય ત્યારે તો કોષ્ઠી અનુચ્છિત બીજું કંઈ નથી.
૨૧૦. કોષ્ઠ જેની જેની પાસે જાય છે તેનો વિનાશ કરે છે. એનું સંવર્ધન કરનાર કુણને પણ એ ભર્મીભૂત કરે છે.

૨૧૧. તમારાં હુદ્ધત્વો સહસ્ત્ર શિખાઓવાળા અધિનની જેમ બળતાં હોય ત્યારે પણ તમે કોષમુક્ત રહો એ ઈંટ છો.
૨૧૨. મનુષ્ય જો એના હૃદયમાંથી કોધને દેશવટો દેશો તો એની સકળ ઈચ્છાઓ તત્કાળ પૂર્ણ થશે.
૨૧૩. કોધથી પરાભૂત થાય છે તે મરેલા જેવો છે : કોધને તિલાંજલિ આપે છે એ સાંત જેવો છે.

પ્રકરણ ઉર્ધ્વ

હાનિ ન પહોંચાડવી

૨૧૪. જે મનુષ્ય હૃદયનો પવિત્ર છે તેને રાજાનું રાજ્ય મળતું હોય તો પણ અન્યને હાનિ પહોંચાડશે નહીં.
૨૧૫. વિકારથી પ્રેરાઈને બીજાને હાનિ પહોંચાડી હોય તો પણ નિર્મળ હૃદયનો મનુષ્ય તેને સામી હાનિ પહોંચાડશે નહીં.
૨૧૬. અકારણ હાનિ પહોંચાડી હોય એવા મનુષ્યને પણ હાનિ ન પહોંચાડો; એવું કરશો તો જેનું નિવારણ ન થઈ થકે એવી આપત્તિ તમે વહોંસી લેશો.
૨૧૭. બીજાને થનું હુદ્ધ એટલી જ તીવ્યતાથી જે ન અનુભવે અને અન્યને હુદ્ધ આપવાથી અણગો ન રહે તેની બુદ્ધિ શા કામની?
૨૧૮. મનુષ્યને જયારે એકાદ પીડાનો અનુભવ થાય ત્યારે એવી પીડા બીજાને ન કરવાનો સંકલ્પ કરો.
૨૧૯. પીડા શું છે એનો જેણે અનુભવ કરો છે તે અન્યને પીડા થાય એવું શી રીતે કરી શકે?
૨૨૦. મનુષ્ય જો બયોર પહેલાં પોતાના પાણેથીને હાનિ પહોંચાડે, તો બયોર પણી પીડા આપમેળે જ એના આંગણામાં આવીને ઊભી રહે છે.
૨૨૧. બુકું કરનારના શિર પર બધી જ આપત્તિઓ ધૂમરીઓ ખાઈને પાછી ક્ષેર છે : એટલે જે લોકો અનિષ્ટમાંથી ઊગરવા માંગે છે તેઓ કુકુમેઠી મુક્ત રહે.

પ્રકરણ ૩૩

અહિસા

૨૨૨. અહિસા સર્વોત્તમ સદગુણ છે; હિસાની સાથે તમામ પાપોની વણજર આરંભાય છે.
૨૨૩. ભૂખ્યાને જમાડીને જમો; અને હિસા ન કરો; બધા જ ધર્મગોપાયોની બધી જ આજીવાઓમાં આ સર્વશ્રોષ્ઠ છે.
૨૨૪. અંજેડ સદગુણ અહિસા છે; સત્યનું સ્થાન પણ અહિસા પછી જ આવે છે.
૨૨૫. સન્માર્ગ કોને કહેવો? સૂક્ષમમાં સૂક્ષમ જીવને પણ ઉગારવાનો વિચાર પ્રેરે તેને.
૨૨૬. વિવિધ પ્રકારનાં અનિષ્ટોથી ઊરીને ચાલનારા ત્યાગીઓમાં ને હિસાથી ઊરીને ચાલે છે અને જીવનનો આદર કરે છે એ શ્રેષ્ઠ છે.
૨૨૭. અહિસાગ્રતની પ્રતિજ્ઞા કરનારનો મહિમા કરો. સર્વભક્તી કાળ પણ એના આયુષ્ય પર આકમણ કરી શકતો નથી.
૨૨૮. પ્રાણ સર્વને પ્રિય છે. એટલે પોતાના પ્રાણને બચાવવા માટે અન્ય જીવાનો પ્રાણ હરી ન બેતા.
૨૨૯. જેનું હુર્ગન્ધયુક્ત શરીર નિરંતર દૂ઱તા વ્રણોથી પીડાતું હોય એવા ભિખારી તરફ નજર તો કરો : એણે ગત જીવનમાં નિર્દેખિએનું બોલી વહેવડાવ્યું હોય એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

ઘેઠ વિભાગ બ : જ્ઞાન

પ્રકરણ ૩૪

સંસારની અસારતા

૨૩૦. ક્ષણિક પદાર્થને શાશ્વત માની બેવા નેવી મૂર્ખતા બીજી કોઈ નથી.
૨૩૧. આંજી નાખે તેવી સંપત્તિ, રમત જેવા લેગી થયેલી મેદનીની નેમ આવે છે અને રમત પૂરી થતાં મેદની નેમ વિખરાઈ જાય છે, તેમ સંપત્તિ પણ અદશ્ય થઈ જાય છે.

૨૩૨. કાળ નિરૂપદ્રવી લાગે છે, પણ વસ્તુતઃ તે કરવત જેવો છે, અને મનુષ્યના જીવનને નિરંતર વહેયાં કરે છે.
૨૩૩. જીબને પક્ષધાત થઈ જય અને શાસ ઇંધાય તે પહેલાં વિનાવિલબે મંગળ કાયોનો આરંભ કરી દો.
૨૩૪. ગઈ કાલે જે હતો તે આજે નથી : જગતનું આ એક મહદ્દ આશર્ય છે.
૨૩૫. આવતી કાણે મનુષ્ય જીવતો જ હશે એ નિશ્ચિત નથી, છતાં એ કરોડો તરંગો કરે છે.
૨૩૬. મૃત્યુ નિદ્રા જેવું છે, અને જીવન નિદ્રા પછીની જગૃતિ જેવું છે.
૨૩૭. આ કુદ્ર શરીરમાં આશ્રય લેવાની આત્મા શા માટે ઈચ્છા કરતો હશે ? શું એને પોતાનો શાશ્વત નિવાસ નહીં હોય ?

પ્રકરણ ૩૫

ત્યાગ

૨૪૮. જેમ જેમ મનુષ્ય સાંસારિક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેને લગતી વ્યાધિઓમાંથી પણ તે મુક્ત થાય છે.
૨૪૯. આનંદ જેઈતો હોય તો નિઃસંગ બની જાઓ : સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરવાથી અપાર આનંદ મળશે.
૨૫૦. પંચનિર્યનું દમન કરો અને જેમાં જેમાં તમને મળ આવતી હોય તેનો સંગ સદંતર છોડી દો.
૨૫૧. અપરિગ્રહિત એ જ મનુષ્યનું ખરું દ્રત છે. એક પણ વસ્તુનો પરિગ્રહ ફરીથી તેને જગમાં ફસાવી દે છે.
૨૫૨. જીમ-મરાણના ફેરાનો અંત લાવવાનું નક્કી કર્યું હોય તેઓ માટે દેહ પણ ભારદ્ય બની જાય છે. તો પછી બીજાં તો કેટલાં બધાં બધનો છે ?
૨૫૩. ‘હું’ અને ‘મારા’નો ભાવ માયા અને મિથ્યા ગર્વ નથી તો શું છે ? જે એનું દમન કરે છે તે સર્વ કરતાં પણ ઊંચા બોકમાં પ્રવેશે છે.
૨૫૪. જે મનુષ્ય આસક્તિઓને વળગી રહે છે તેનો વિચાર કરો : મનોયાતના અને વિધાદ તેને ગ્રસી બશે.
૨૫૫. જેમણે સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દીધા છે, તેઓ નિર્વાણના પણ પર છે. બાકીનાં બધાં માયાજગમાં જકડાયેલાં છે.

૨૪૬. જે કાણે આસક્તિઓનો બોપ થાય છે તે જ કાણે જન્મ-મરણનું ચક થાંબી જાય છે : જે આસક્તિમાં રહે છે એ આ સંસારયક્તમાં ફરતો જ રહે છે.
૨૪૭. બધી જ આસક્તિઓ પર વિજય મેળવ્યો છે એવા પરમાત્મા પ્રત્યે આસક્તિ રાખો : એનામાં જ હદ્યને સંબંધ કરો જેથી તમારા તમામ બંધનો દૂટી જાય.

પ્રકરણ ત૬

સત્યનો સાક્ષાત્કાર

૨૪૮. સારભૂત વસ્તુ છોડીને અસાર વસ્તુને સત્ય માની બેસનારાઓનો વિચાર કરો : એથી આત્માને આ દુઃખમય સંસારમાં વારંવાર આવવું પડે છે.
૨૪૯. જે મોહનિમુક્ત છે અને જેની દાખિલ નિરભ્ર અને નિર્મળ છે તેની પાસે અંધકાર ટકતો નથી; આનંદ તેનું સાનિધ્ય શોધે છે.
૨૫૦. જેનો સંશય ટળી ગયો છે અને જેને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : પૃથ્વી કરતાં સર્વ તેની વધુ નજીક છે.
૨૫૧. માનવ દેહ પ્રાપ્ત થયા પણી જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન થાય, તો આ રત્નચિતામણિ જન્મનો શા અર્થ ?
૨૫૨. જેણે ઊંડું અધ્યયન કર્યું છે અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : પુનઃ આ સંસારમાં દોરી જાય એવા માર્ગ પર એ ક્યારેય પગલાં નહીં માંડે.
૨૫૩. જેણે મનન-ચિતન કરીને સત્ય પ્રાપ્ત કર્યું, તેને ભવિષ્યના જન્મોનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.
૨૫૪. સત્પુરુષો જન્મ-મરણના હેરામાંથી ઉગરી જવા પૂર્ણિતા અને સત્યને મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરે છે.
૨૫૫. આત્માધ્બાર માટેનાં સાધનોની જેને સમજ છે અને જે સર્વ પ્રકારની આસક્તિ પર વિજય મેળવવા પુરુષાર્થ કરે છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : એના ભાગ્યમાં લભાયેલી પીડાઓ એને ભોગવવી પડતી નથી.
૨૫૬. જેણે ઈચ્છા, કોધ અને મોહ એ ત્રણ દૂષણો પર વિજય મેળવ્યો છે તેની સધળી વિટંબળાઓનો અંત આવે છે,

પ્રકરણ ૩૭

વાસનાનો કથ્ય

૨૫૮. વાસના પ્રત્યેક આત્મામાં પોતાનું બીજ રોધે છે. એનો અમેષ પદ્ધ એટલે જન્મ-મરણનો ચક્રવો.
૨૫૯. તમારે કથા માટે પણ જૂરવું હોય, તો જન્મ-મરણના ચક્રવામાંથી મુક્તિ મળે એ માટે જૂરો : જૂરવાની વૃત્તિ પર વિજ્ય મેળવશો એટલે મુક્તિ મળશે.
૨૬૦. વાસનાનો ત્યાગ : આ વિશ્વમાં કે તેની ગેખે પાર એના જેવી કોઈ સંપત્તિ નથી.
૨૬૧. વાસનામુક્તને દુઃખ નથી : પણ વ્યત્ર બની પદાર્થેનિ તલસે છે તેના પર દુઃખની પરંપરા ઊતરી આવે છે.
૨૬૨. વાસના એટલે સર્વથી મોટી આપત્તિ. એનો જે નાશ કરે છે, તે આ જીવનમાં જ શાશ્વત આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.
૨૬૩. વાસના ક્યારે ય તૃપ્ત થતી નથી. પણ મનુષ્ય જો એને સંપૂર્ણપણે તળ દે તો તે જ કાણે તે પરિતૃપ્ત બને છે.

x

x

x

પ્રકરણ ૩૮

પ્રારબ્ધ

૨૬૪. પ્રારબ્ધનાં પગલાં નજીક આવતાં સંભળાય ત્યારે મનુષ્ય કૃતનિશ્વાસી બને છે. પણ એ પગલાં ધીરે ધીરે સંભળાતાં બંધ થવા લાગે ત્યારે એ પ્રમાદી બને છે.
૨૬૫. દુર્દીવ મનની શક્તિઓને મન્દ કરે છે, પણ જ્યારે પ્રારબ્ધની કૃપા થવાની હોય ત્યારે તેની પ્રક્રા વિસ્તરવા માટે છે.
૨૬૬. દ્રોવ વંકાય છે ત્યારે આદિમ અંધકાર સાગ્રાન્ય જમાવી બેસે છે : પછી વિદ્યા અને મર્મજીતા શા કામમાં આવે ?
૨૬૭. જ્યારે કાળ પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે મંગળકારી વસ્તુઓ પણ અમંગળ બને છે, અને કાળ અનુકૂળ હોય ત્યારે અમંગળ વસ્તુઓ મંગળકારી બને છે.

૨૬૮. તમે ગમે તેટલી કાળજી રાખશો તો પણ પ્રારંભને મંજૂર નહીં હોય તે નહીં સચ્ચવાય : પણ તમારા પ્રારંભમાં હશે તો તમે એને જાળી જોઈને હેંકી દેશો તો પણ તમારી પાસેથી જશે નહીં.
૨૬૯. જગન્નથાની આશાઓ વિશુદ્ધ કરોડાધિપતિ પણ ચોતાની સંપત્તિનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી.
૨૭૦. શુભનાં પગલાં થાય અને માનવીઓ ઉત્સવ ઊજવે છે : તો પછી અશુભના આગમનથી તેઓ દુઃખી કેમ થતા હશે ?
૨૭૧. પ્રારંભ કરતાં બળવાન બીજું શું છે ? એનો ભોગ બનેલાં મનુષ્ય પણ એને મહાત કરવા મનન કરે છે. પણ પ્રારંભ એની ગણુતરોઓ ઝોટી પાડી તેને નીચે પછાડે છે.

રાજવી

પ્રકરણ ઉદ્ઘાટન

રાજવીના ગુણ

૨૭૨. જે રાજવી પાસે વિનોદ, લશ્કર, વસતિ, મંત્રીઓ, વિદેશી સત્તાઓ સાથે સંબંધ અને કિલ્લેબંધીની વ્યવસ્થા છે, તે રાજવીઓમાં સિહ છે.
૨૭૩. રાજવીમાં ચાર ગુણો આવશ્યક : સાહસ, ઔરાર્થ, વિયક્ષણતા અને સામર્થ્ય.
૨૭૪. પૃથ્વીનું શાસન કરવા જરૂર્યા છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તેઓ ત્રણ સદગુણેથી યુક્ત હોય છે : જગૃતિ, અભ્યાસ અને શીધુ નિર્ણયશક્તિ.
૨૭૫. જેને રાજ્યની સમસ્ત પ્રજા મળી શકે છે, અને જેની વાણી કઢોર નથી એવા રાજવીનો મહિમા કરો : એના રાજ્યની કીતિ નવે ખંડમાં પ્રક્ષરે છે.
૨૭૬. અનુકૂળપાશીલ હદ્યે આપનાર અને પ્રેમપૂર્વક શાસન કરનાર રાજવીનો મહિમા કરો : તેની કીતથી પૃથ્વી છવાઈ જશે અને એ મનવાંછિત વિજયો મેળવશે.
૨૭૭. નિષ્પક્ષ રહી ન્યાય આપનાર અને પ્રજાનું રક્ષાણ કરનાર રાજવીનો મહિમા કરો : મનુષ્યોમાં એ દેવ લેખાશે.
૨૭૮. જે રાજવી ઉદાર, કૃપાવંત, ન્યાયી અને પ્રજાનું કાળજીપૂર્વક જતન કરતો હોય તેનો મહિમા કરો : રાજવીઓમાં તે જ્યોતિર્મય છે.

પ્રકરણ ૪૦

વિદ્યા

૨૭૯. ઈંદ્ર શાન સંપૂર્ણપણે મેળવો, અને મેળવ્યા પછી એ પ્રમાણે આચરણ કરો.
૨૮૦. વિદ્યાવાંતને જ ચક્કુ હોય છે : વિદ્યાવિહીનને ચહેરામાં બે બાકેરાં હોય છે એટલું જ.
૨૮૧. વિદ્યાનોનું મિલન આનંદપર છે, પણ જ્યારે વિદ્યાયની ઘડી આવે છે ત્યારે મનુષ્યનાં હઠય ચિત્તામણ બને છે.
૨૮૨. યાચક જેમ ધરિક પાસે દીન બને, એમ વિદ્યા મેળવવા માટે ગુરુ પણ દીન બનો : મનુષ્યોમાં જે સૌથી ઉત્તરતી કષાના છે તેઓ જ વિદ્યા શીખવાનો ના પાડે છે.
૨૮૩. જ્ઞાન એ વેળુમાંના વીરડા જેવું છે : જેમ વધારે જોદો તેમ અધિક સ્વચ્છ અને ઉત્કૃષ્ટ પાણીની સરવાણીએ ફૂટવાની.
૨૮૪. વિદ્યાને તો સર્વત્ર ધર છે અને પ્રત્યેક પ્રદેશ જન્મભૂમિ છે : તે પછી મૃત્યુ પર્યાન્ત મનુષ્ય શિક્ષણ પ્રત્યે કેમ ઉદાસ રહેતો હશે ?
૨૮૫. આ જન્મમાં મેળવેલી વિદ્યા સાત જન્મ સુધી મનુષ્યને શ્રેષ્ઠતા અપાવણે.
૨૮૬. જ્ઞાનસંપત્તિ એ મનુષ્યનો અનસ્યાર અને નિષ્કર્ણક રત્નરાશિ છે : અનો આગળ બીજી સંપત્તિ તુચ્છ છે

अंड २

संपत्ति

પ્રકરણ ૪૧

શિક્ષણ ગ્રત્યે બેદરકારી

૨૮૭. વિપુલ જ્ઞાન વિના ઊંચા આસને ચડવું એ શેતરંજ વિના ખાદ્યં રમાડવા જેવું છે.
૨૮૮. વિદ્વાનો સમક્ષ લે મૂર્ખ મૌન જગવણે તો તે જાહ્યામાં ખપણે.
૨૮૯. વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરનાર, ફસલ ન આપનાર ખરાબાની જમીન જેવો છે. બોકો એના વિશે એટલું જ કહે છે કે એ જીવે છે.
૨૯૦. વિદ્વાન મનુષ્યનું દારિદ્ર્ય કષ્ટદાયક છે, પણ મૂર્ખનું ધન તો એથી પણ વધારે કષ્ટદાયી છે.
૨૯૧. નીચા કુળમાથી આવતા વિદ્વાનને જેટલું માન મળે છે તેટલું ઊંચા કુળમાં જન્મેલા મૂર્ખને મળતું નથી.

પ્રકરણ ૪૨

શાણ્ણા માણસોની શિખામણ કાને ધરો।

૨૯૨. શાબુણેન્દ્રિય એ પ્રભુની પરમ દૈશ્યગી છે : ખરે જ તે તમામ પ્રકારની સાંપત્તિમાં મુગટમણિ છે.
૨૯૩. કાનને ભોજન મળતું હોય ત્યાં સુધી પેટના ભોજનનો વિચાર ન કરવો.
૨૯૪. જ્ઞાનની વાણીને જે સાંભળે છે એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : તેઓ પૃથ્વી પર વિહરતા દેવો છે.
૨૯૫. મનુષ્યે ભલે વિદ્યા સંપાદન ન કરી હોય, પણ એ બોધવાણીને તો સાંભળો જ : આપત્તિઓ એને ધેરી વળણે ત્યારે એ વાણી જ સહાય કરશે.
૨૯૬. ધર્મિષ્ઠનો ઉપદેશ મજબૂત લાકડી જવો છે : એ સાંભળનારને લપસવા દેતો નથી.
૨૯૭. સદ્ગુર્યનો ભલે થોડા હોર્ય તો પણ ધ્યાનથી સાંભળજો : એ થોડા વચનો પણ તમારું ગોરવ વધારશે.
૨૯૮. જેણે ચિત્તન-મનનમાં સમય વિતાવ્યો છે અને સત્ત્વાદોનાં સુવચનો ધ્યાનધૂર્બક સાંભળીને આચર્યા છે તે ભૂલથી પણ નિરર્થક વાતો કરતો નથી.

૨૭૮. બોધવચનોથી નહિ ટેવાયેલા કાન સાંભળવાની કિયા કરતા હોવા છતો બહેરા છે.
૩૦૦. શાણાં મનુષ્યોના સૂક્ષ્મ અને અર્થગંભીર સંવાદો જેને કાને પડ્યા નથી તે વાણાની નમ્રતા શી રીતે મેળવવાનો ?
૩૦૧. જે માત્ર જિહ્વાના રસને જ આણે છે અને શાવણેન્દ્રિયના સ્વાદને માણુસો નથી, એવો મનુષ્ય જીવે તો પણ શું, અને મરે તો પણ શું ?

પ્રકરણ ૪૩

સમજ

૩૦૨. સમજ એ સર્વ આકર્ષિતક ઘટનાઓ સામે બખતર છે. દુશ્મનો પણ એ દુર્ગને ભેદી શકતા નથી.
૩૦૩. ગમે તે વ્યક્તિ હોય, એના વક્તવ્યમાંના સારાસારનો વિવેક કરો : સાચી સમજ એમાં સમાયેલી છે.
૩૦૪. સત્પુરુષ બધાં સમજ શકે તેવું બાબે છે અને અન્યની વાણીમાંના ગુણાર્થને પણ પામી શકે છે.
૩૦૫. સત્પુરુષ સૌને આકર્ષે છે : એની પ્રક્રિયા સ્થિત હોય છે : એ ન કયારે ય ઊભારાય છે, ન સંકોચાય છે.
૩૦૬. શાણો મનુષ્ય ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે જાણી શકે છે, પણ મૂર્ખ માણુસ ભવિષ્યને જોઈ શકતો નથી.
૩૦૭. ભયસ્થાનમાં વિચારશૂન્ય થઈ ધસી જવું એ મૂર્ખતા છે. ભય રાખવા યોગ્ય વસ્તુઓથી ભય રાખવો એ શાસુપણ છે.
૩૦૮. જેની પાસે સમજ છે તેની પાસે બધું જ છે : મૂર્ખ પાસે બધું છે, છતાં કંઈ જ નથી.

પ્રકરણ ૪૪

દોષોનું નિર્મૂલન

૩૦૯. કૃપણતા, વધુ પડતો આત્મવિશ્વાસ અને અમર્યાદ સ્વાભિમાન રાજ્યવી માટે દોષરૂપ છે.

૩૧૦. આત્મપ્રતિષ્ઠા માટે સજગ બોકો પોતાના રાઈ જેવડા દ્વારાને પર્વત સમાન બેઝે છે.
૩૧૧. અણુધાર્યા સંકટ સામે સાવધ નથી રહેતા એનો વિચાર કરો : તેઓ અભિનનો તણખો પડતાં ઘાસની ગંજની માફક લય પામે છે.
૩૧૨. રાજવી પ્રથમ પોતાના દ્વારા સુધારે અને પછી બીજાના દ્વારા જુઓ, તો કયું અનિષ્ટ એનો પાસે આવી શકે ?
૩૧૩. કશાથી, ક્યારે ય કુલાઈ ન જશો. તમારું કલ્યાણ ન કરે એવું કોઈ દુઃસાહસ આચરતા નહીં.

પ્રકરણ ૪૫

સજળનની મૈત્રી

૩૧૪. સદાચારનું આચરણ કરી જેઓ વયે પહોંચયા છે તેમનો આદર કરો અને તેમનો મેત્રીભાવ સંપાદન કરો.
૩૧૫. તમારી આપત્તિઓનું નિવારણ કરી શકે અને આવનારી આપત્તિઓમાંથી સુરક્ષિત રાખી શકે એવી વ્યક્તિઓની અગાધ મેત્રી કેળવો.
૩૧૬. સજળનોની પ્રીતિ તમે સંપાદન કરી શકો તો એ પરમ દુર્લભ સદ્ભાગ્ય ગણાશો.
૩૧૭. તમારાથી વધુ સુપાત્ર મિત્રો તમને મળો, તો તમે અપાર શક્તિ મેળવશો. એનો પાસે બીજી તમામ શક્તિઓ જાંખી પડી જશે.
૩૧૮. કાન આમળી શકે એવા અધિકારી સાથે જેની મૈત્રી બંધાઈ છે એનો નાશ કરવા કોણ સર્મથ છે ?
૩૧૯. જેમની પાસે મૂડી નથી તેમને નહો મળતો નથી : તેવી રીતે શાણા માણુસોની દઢ સહાય પર જેને વિશ્વાસ નથી એ રાજવીનું આસન સ્થિર નથી.
૩૨૦. સંખ્યાબંધ શગુઓ ઊભા કરવા એ મૂર્ખતા છે. પણ સારા માણુસો સાથે સ્નેહસંબંધ તોડી નાખવો એ તો અનેકગણી મૂર્ખતા છે.

પ્રકરણ ૪૬
નીચની સંગત ન કરો।

૩૨૧. સજજનો કુસંગથી ડરે છે; પરંતુ ટૂંક મનના તેમાં એટલા હળેમણો છે કે જાણે એક જ કુટુંબનાં ન હોય !
૩૨૨. જણનો પ્રવાહ જે જમીન પર થઈને વહે છે તેનાં રંગરૂપ ધારણ કરે છે : તેમ મનને પણ સંગનો રંગ લાગે છે.
૩૨૩. હદ્યશુદ્ધ અને કાર્યશુદ્ધનો આધાર મનુષ્યની સંગશુદ્ધ પર અવલંબે છે.
૩૨૪. જેણું હદ્ય વિશુદ્ધ, તેની સંતતિ પણ વિશુદ્ધ હોય છે : એ રીતે જેણે સજજનોનો સંગ હોય એ સમૃદ્ધિના પણ પર વિહરે છે.
૩૨૫. શુદ્ધ હદ્ય એ મનુષ્યની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે : સત્પુરુષો સાથેની સંગત મનુષ્યને પ્રતિષ્ઠા આપે છે.
૩૨૬. શાણા વેક્ટો સર્વગુણસંપન્ન હોય તો પણ સજજનોની સંગત રાખે છે ; આવી સંગત તેમને પ્રેરણરૂપ બને છે.
૩૨૭. સદ્ગુણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવે છે : સત્સંગ મનુષ્યને સત્પથ પર સ્થિર કરે છે.
૩૨૮. સત્સંગ જેવો મહાન મિત્ર નથી, અને કુસંગ જેવી મોટી આપત્તિઓ બીજું કોઈ લાવતું નથી.

પ્રકરણ ૪૭
વિચારીને કાર્ય કરો।

૩૨૯. કોઈ પણ કામ થરૂ કરો તે પહેલા કેટલી મૂડી જોઈએ, નહીં કેટલો થશે, એટ કેટલી જશે એનું મનન કરો અને પછી જ એ કાર્ય હાથ ધરો.
૩૩૦. કેટલાંક કાર્યો બહુ મોટા લાભનું પ્રલોભન આપે છે, પણ તેમાં તો મૂળ મૂડી ય ખતમ થઈ જાય છે. શાણાં મનુષ્યો એવાં કાર્ય હાથ ધરતાં નથી.
૩૩૧. એકેએક વિગતની યોજના કર્યા પહેલાં યુદ્ધ આરંભવું એ જેડેલી જમીનમાં થતું વસાવી દેવા જેવું છે.
૩૩૨. કદ્દી ન કરવા જેવી બાબતો આચરવી અને આચરવા જેવી બાબતોનું કદ્દી આચરણ ન કરવું, એ વિનાશ નોતરવા સમાન છે.
૩૩૩. પૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો નિર્ણય ન કરો : ‘અદ્દી કર્યા પછી હું વિચારીશ’ એવું માનનાર મૂર્ખ છે.

પ્રકરણ ૪૮

શક્તિનો કયાસ

૩૩૪. કોઈ પણ સાહસમાં પ્રવૃત્ત થાવ તે પહેલાં તેમાં રહેલી વિટંબલુણો, થતું અને તમારું બળ, તમારા સાથીઓનું બળ, એ બધી બાબતનો બરાબર તોલ કરવો જોઈએ, અને પછી જ એમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.
૩૩૫. ઘણી મહત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિનો પોતાને પણ કેટલું સામર્થ્ય છે એનો વિચાર કર્યા વિના આકમક બડાઈમાં દોરવાઈ જાય છે, અને અધવચ્ચે જ નાશ પામે છે.
૩૩૬. ભવે એ મોરપિછ્ય હોય, પણ એનો એકસામટો ભાર ભરો તો તે ગાડાની ધરીને ભાગી નાખશે.
૩૩૭. વૃક્ષની ઉપરની હળી પર ગઢેલા જે વધારે આગળ જવાની કોણિશ કરશે તો તે જિંદગી ગુમાવવાના.
૩૩૮. જે જવકના પ્રવાહ પર તમે અંકુશ રાખી શકો, તો આવકના પ્રવાહ ઓછા હશે તો ય ચાલશે.
૩૩૯. પોતાની સંપત્તિનું માપ રાજ્યા વિના અમર્યાદ જીવન જીવનાર વેભવશાળી હોય એમ લાગે; પણ તેનો નાશ થવાનો અને નામનિશાન રહેવાનું નહીં.

પ્રકરણ ૪૯

યોગ્ય પળને એળાખો

૩૪૦. દિવસે કાગડો ધુવડ પર વિજય મેળવે છે : એ રીતે જ જે રાજીવીએ દુશ્મનને મહાત કરવો હોય તો યોગ્ય તકનો મહિમા સમજવો જ જોઈએ.
૩૪૧. સમયની સાથે કદમ મિલાવી ચાલો : એ રીતે ભાગ્યની દેવી સાથે તમારો સંબંધ દઠ રહેશે.
૩૪૨. યોગ્ય સાધનો અને યોગ્ય સમય પારખીને કોઈ પણ સાહસ કરો, પછી તમારા માટે અશક્ય શું છે ?
૩૪૩. સમયની પરાંગી અને ઉદ્દેશ બરાબર હશે તો તમે પૃથ્વી પર વિજય મેળવી શકશો.
૩૪૪. જોથી હલ્લો કરતાં પહેલાં મેંઢો જરા પાછા હઠે છે : સામર્થ્યવાનની નિષ્કૃતા પણ એના જેવી હોય છે.

૩૪૫. તમારા પ્રતિપક્ષીઓ તમારા કરતાં અધિક બળવાન હોય ત્યારે નમનું જોણો. એમની થકિતનાં વળતાં પાણી હોય ત્યારે આકમણ કરો; તો સરળતાથી તેમનો વિધનસ કરી શકશો.
૩૪૬. વેળા પ્રતિકૂળ હોય ત્યાર બગલાની જેમ નિષ્કૃતાનો ઢોંગ કરો; પરંતુ અનુકૂળ સમય આવતાં જપાટાથી પ્રલાર કરો.

પ્રકરણ ૫૦

સ્થાન-પરીક્ષા

૩૪૭. બશકર નાનું હોય છીતાં યુદ્ધ માટે યોગ્ય સ્થળ પસંદ કરો અને જાગુક રહી કામગીરી બજાવો : તો મોટા બશકરની માફક વિનય મેળવશો.
૩૪૮. પૂર્વપરિચિત અને મજબૂત થાણાંઓ પર પડાવ નાખશો તો દુષ્મનોની તમામ યુક્તિઓ ધૂળમાં મળશે.
૩૪૯. ઊંડા પાણીમાં મગર સર્વથકિતમાન છે, પણ પાણી બહાર તે મનુષનું રમકું બની જાય છે.
૩૫૦. મજબૂત પૈડાવાનો રથ સમુદ્રના પાણી પર દોડતો નથી ; પાણી પર જડપથી દોડતી નોકા જમીન પર ચલાવી શકાતી નથી.
૩૫૧. આખનો પલકારો માર્યા વિના હજરો ભાલાઓની ટક્કર જીવનાર હાથી કાંપમાં ફૂસાઈ જાય તો શિયાળ પણ તેને જીતી જાય છે.

પ્રકરણ ૫૧

વિદ્યાસ મૂકતાં પહેલાં ચકાસો

૩૫૨. વ્યક્તિને સત્તાની સોંપણી કરો તે પહેલાં તેનાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને જીવન પ્રત્યેનાં વલણું કર્સોટીમાં મૂકી તેની રાજનિષ્ઠા ચકાસો.
૩૫૩. ઉચ્ચ હોદાની પસંદગી માટે વ્યક્તિમાં આટલા ગુણ જરૂરી : સારા કુટુંબમાં જન્મ, દોષમુક્ત જીવન અને વોકનિદાયી ભીડુ સંવેદનશીલ હૃદય.
૩૫૪. વ્યક્તિના સારાંનરસાં લક્ષણો શોધી ચકાસણી કરો અને બેમાં કેનું વર્યસ્વ છે તે જાણ્યા પછી પસંદગીનો નિર્ણય કરો.
૩૫૫. વ્યક્તિ ઉદારમના છે કે સંકુચિત મનની તે તમારે શોધનું છે ? વર્તાણુક એ ચારિન્યનો ગજ છે એ ઝ્યાલમાં રાખો.

પ્રકરણ પર

કસોટી અને કામની સોંપણી

૩૫૬. શુભ-અશુભનો વિવેક કરી શકે અને તેમાંથી શુભની જ પસંદગી કરે એને જ તમારી સેવામાં રહ્યો.
૩૫૭. તમારા રાજ્યનાં સાધનો વિકસાવવાને શક્તિમાન અને આવનાર આપત્તિ-ઓનો ઈલાજ કરનારને તમારો વહીવટ સોંપ્યો.
૩૫૮. માયાણુ, બુદ્ધિમાન, નિર્ણય લઈ શકે તેવી અને પ્રવોલનોથી મુક્ત એવી વ્યક્તિઓને જ નોકરી માટે પસંદ કરો.
૩૫૯. વિપ્પની પૂરેપૂરી જાળકારી હોય અને ધીરજપૂર્વકનો પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ હોય એવાને જ કામ સોંપણું જોઈએ, તમારા પ્રત્યે ચાહના રાખનારને નહીં.
૩૬૦. વ્યક્તિ હોદા માટે લાયકાત ધરાવે છે, એવું નક્કી કર્યા પછી એનું ગૌરવ જાળવો અને તે પોતાની કામગીરી ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે તે માટે તેને સુવિધાઓ કરી આપો.

પ્રકરણ પત

સગાં-સંબંધીઓએ પ્રત્યે ભમતા

૩૬૧. નેમના સ્નેહમાં કદી ઓટ નથી આવતી એવાં સ્વજનો નેને મળ્યાં હોય એ સદ્ભાગો વ્યક્તિનો ઉદ્ય કયારે ય અટકવાનો નહીં.
૩૬૨. પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓમાં મુક્ત મને ન ભળનાર અને તેમનો પ્રીતિ-ભાવ ન મેળવનાર વ્યક્તિ પાળ વિનાના જ્ઞાશય જેવી છે : સંપત્તિનાં જળ તેની પાસેથી વહી જવાનાં.
૩૬૩. સગાં-વહાલાને સંપથી અને પ્રીતિભાવથી પોતાની પાસે રાખવા એ જ એસરની ઉપયોગ અને હેતુ છે.
૩૬૪. વ્યક્તિ જો મધુરભાષી અને સગાં-વહાલાં પ્રત્યે ઉદાર હશે તો સ્વજનો તેની આસપાસ વીટળાઈ રહેશે.
૩૬૫. જે વ્યક્તિ સંકોચ વિના છૂટા હાથે આપે છે અને કયારે ય કોષ કરતી નથી તેના બેટલો સ્નેહભાવ જગતમાં બીજા કોઈને મળતો નથી.

૩૬૬. કાગડો સ્વાથો બની અન્ય કાગડાઓથી છુપાવીને ખાતો નથી પણ બધાની સાથે પ્રેમપૂર્વક ખાય છે : આવા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ પાસે જ લક્ષ્મી રહે છે.

પ્રકરણ ૫૪

અસાવધાની સામે માર્ગદર્શિન

૩૬૭. કાયરને કિલ્લાઓ શા કામના ? સાધનસંપત્તિની છોળ ઊડતી હોય તો પણ તે અવિચારીને શા ખપની ?
૩૬૮. પોતાના કામમાં સદ્ગ્રાહ જાગૃત અને સાવચેત મન રાખનાર વ્યક્તિ માટે કંઈ જ અશક્ય નથી.
૩૬૯. આમસાંતોષ અને પ્રમાદ તમને ફ્લાવવા જાળ પાથરે ત્યારે મેદીપણું અને બેદરકારીને લીધે વિનાશ પામેલાઓનો મનમા વિચાર કરજો.
૩૭૦. ધ્યેયને સતત લક્ષ્મા રાખનાર વ્યક્તિ માટે પ્રત્યેક અભિલાષાને સિદ્ધ કરવી સરળ છે.

પ્રકરણ ૫૫

ન્યાયી સરકાર

૩૭૧. જીવનનિર્વાહ માટે બોકોને જળ ભરેલા મેઘ તરફ દાઢિ કરે છે : તેવી જ રીતે રક્ષણ માટે પ્રજાજનો રાજવીના રાજદંડ તરફ જુઓ છે.
૩૭૨. ભાવો નહીં પણ ન્યાયી અને નિષ્પક્ત રાજદંડ રાજવીને વિનય અપાવે છે.
૩૭૩. સરળતાથી બોકોને ન મળનાર અને બનાવોને કાળજીથી ન પારખનાર રાજવીનું પતન થશે અને દુશમનો નહીં હોય છતાં એનો નાશ થશે.
૩૭૪. દુરાયારીને મૃત્યુની શિક્ષા કરવી એ અનાજના ઝેતરમાંથી નિદામણ દૂર કરવા જેવું છે.

પ્રકરણ ૫૬

પ્રજાપીડન

૩૭૫. જે રાજવી રાજતંત્રની ચેંબાયોજ હેખભાળ નથી રાખતો અને તેમાંની અધ્યવસ્થાને દૂર નથી કરતો તેનું પ્રભુત્વ દિન-પ્રતિદિન ઘટતું જાય છે.
૩૭૬. જે અવિચારી રાજવીના રાજ્યમાં ન્યાય નથી તે રાજ્ય અને એસર્વ બંને ગુમાવશે.
૩૭૭. ન્યાયી વહીવટ રાજવીને કીર્તિ આપાવે છે : અન્યાયી વહીવટ તેની કીર્તિને કલાકિત કરે છે.
૩૭૮. વર્ષાવિહોણા આકાશ નીચે ધરતીની શી સ્થિતિ થાય ? એવી જ સ્થિતિ દૂર રાજવીના વહીવટમાં બોકેની થાય છે.
૩૭૯. ન્યાય અને સત્યના માર્ગથી ચ્યુત થનાર રાજવીના રાજ્યમાં વર્ષાંત્રમાં વૃષ્ટિ થશે નહીં.
૩૮૦. રાજવી જે ન્યાયથી રાજ્ય નહીં કરે તો ગાયોનાં દૂધ સુકાઈ જશે અને બ્રાહ્મણા વિદ્યા વિસરી જશે.

પ્રકરણ ૫૭

ગલરાટ ડિલો કરે તેવાં કાર્યોથી દૂર રહેવું

૩૮૧. ચોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા ઈચ્છતા રાજવીએ દંડો કુશળતાથી વીજાવો, પણ મારવો હળવાથથી.
૩૮૨. દમનથી રાજ્ય કરનાર અને પ્રજામાં ત્રાસનું વાતાવરણ હેલાવનાર રાજવીનો કોઈ મિત્ર નહીં હોય અને તત્કાળ તેનો વિનાશ થવાનો.
૩૮૩. બોકો જેના સુધી પહોંચી ન શકે, એ કઠોર રાજવીની સંપત્તિ રાખસથી રક્ષાતા ખજના જેવી છે.
૩૮૪. કઠોર વાણી અને વધારે પડતી શિક્ષા કાનસ જેવી છે, જે સત્તાર્પી બોહને ઘસી નાએ છે.

પ્રકરણ ૫૮

વિવેક

૩૮૫. વિવેકને લીધે જીવનમાં સુવિધાઓ વસે છે. વિવેકહીન બોકો પૃથ્વી પર ભારત્ય છે.
૩૮૬. જે ગાઈ શકાય નહીં એ ગીતનું શું મૂલ્ય? અનુગ્રહ કે પ્રેમજાતા ન દાખવનારી આંખ શા કામની?
૩૮૭. જે આખોમાં બીજાઓ માટે અનુકંપા છલકાતી નથી, એમનો ચહેરા પરની શોભા સિવાય બીજો શા ખપ છે?
૩૮૮. વિવેક એ આંખનું આભૂષણ છે : જેમાં એ નથી તે આખો નથી પણ બાકોરાં છે.
૩૮૯. જેઓ મુર્તીમંત ક્ષમા બનવા ચાહે છે તેઓ આંખ સામે ઘોળાયેલું જે પણ પી જશે.

પ્રકરણ ૫૯
ગુપ્તચર સેવા

૩૯૦. દરેક પ્રજાજન માટે દરરોજ જે કંઈ બને છે તે અગાઉથી જાણો બેવાની રાજની ફરજ છે.
૩૯૧. ગુપ્તચર માટે નીચેના ગુણો ધરાવતી વ્યક્તિ યોગ્ય છે : શંકાથી પર એનો દેખાવ હોય; કોઈનો આગળ એ ગૂંઘવાડો જિલ્લા ન કરે; ગુપ્ત વાતોની ક્ષયારેય કોઈને જાણ ન થવા દે.
૩૯૨. ગુપ્તચરોએ સંન્યાસીઓનો અને સાધુઓનો વેશ ધારણું કરવો જોઈએ : તેમની તપાસ પરિપૂર્ણ હાવી જોઈએ ; એમના ઉપર ગમે તેટલો નુલ્લમ ગુજરવામાં આવે તો પણ તેમણે ગુપ્ત વાતો બહાર ન પાડવી જોઈએ.
૩૯૩. ગુપ્તચર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ માહિતીની પણ બીજ પાસે ચકાસણી કરાવવી જોઈએ.
૩૯૪. ગુપ્તચર સેવામાં રોકાયેલા માલુસો એકબીજાને ન જાણે તેની કાળજી રાખો : ત્રણ અહેવાલો સંમત થાય ત્યારે તમે એના પર વિશ્વાસ મુક્કી થડો.
૩૯૫. ગુપ્તચર તરીકે કામ કરતી વ્યક્તિઓનું જાહેર સન્માન ન કરો : એવું કરશો તો તમારું રહસ્ય તમે જ ખુલ્લું કરશો.

પ્રકરણ ઈંદો

શક્તિ

૩૯૬. શક્તિશાળી મનુષ્યો જ સંપત્તિવાન છે : જેનામાં શક્તિ નથી, તેમની પાસે જે છે તેના ખરેખર માલિક તે છે ખરા ?
૩૯૭. શક્તિને જ માનવીની સંપત્તિ કહેવી જોઈએ : સંપત્તિ સદેવ ટકતી નથી. એ તો એક દિવસ તેની પાસેથી ચાલી જવાની છે.
૩૯૮. જેમના બાહુમાં નિરંતર શક્તિનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેઓ નિરાશ થઈને એમ ક્યારેય નહીં કહે કે 'અરે અમારો નાથ થઈ ગયો.'
૩૯૯. જે મનુષ્ય શ્રમથી કદી થાકતો નથી તેનું ધર શોધતી ભાગ્યદેવી આવે છે અને તેના ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે.
૪૦૦. છીડને સિચાતા પાણી પર પુષ્પોના વેલબવનો આધાર છે; તેવી રીતે માનવીનો ઉત્સાહ તેના ભાગ્યનો માનદંડ છે.
૪૦૧. તમારા ઉદ્દેશો ભવ્ય રહ્યો : પછી તમે નિર્ધણ જવ તો પણ તમારી કીર્તિ ક્યારેય જાંખી નહીં પડે.
૪૦૨. સત્ત્વશીલ વ્યક્તિ પરાજ્ય મળવા છતાં હિમત હારતી નથી : તીક્ષ્ણ બાણ વાગતાં હાથી વધુ દઢતાવી પોતાના પગ વરતી સાથે જડે છે.
૪૦૩. હાથીના વિશાળ કાયા અને તીક્ષ્ણ દંતશૂણોનો શો અર્થ ? એ વાધને કૂદકો મારવાની તૈયારી કરતો જુએ ત્યારે એનું હૃદય ક્ષીણ થવા માડે છે.
૪૦૪. ચૈતન્યની વિપુલતા એ જ શક્તિ છે : એ જેનામાં નથી તે સાક્ષાત્ પણ છે, માત્ર દેહરચના જુદી પડે છે એટલું જ.
૪૦૫. નિર્ઝણ મનુષ્યોને અખૂટ ઉદારતાની કીર્તિ ક્યારેય સાંપડતી નથી.

પ્રકરણ ઈંદો

પ્રમાદનો અસ્તાવ

૪૦૬. પ્રમાદને પ્રમાદ તરીકે ઓળખી બેનાર અને તેનાથી વેગળા રહેનાર બોકો જ પોતાના પરિવારના પાયા દઢમૂળ કરી શકે છે.
૪૦૭. જે બોકો પ્રમાદમાં ગળાડૂબ છે અને ઊંચી તથા ઉમદા જવાબદારીઓ બેતા નથી તેમના પરિવારનો નાથ થશે અને તેમના દુર્ગુણા એકદમ વધી જશે.

૪૦૮. નેમના ભાગ્યમાં નાશ નિર્માણ થયો છે તેમને માટે ચાર હુંકાળી અને આનંદદાયક નૌકાઓ છે : વિલાંબ, વિસમૃતિ, પ્રમાદ અને નિદ્રા.
૪૦૯. જેના ધરમાં પ્રમાદે ધર કર્યું તે ધર હુશમનોનું ગુલામ બની જવાનું.
૪૧૦. નિરંતર પુરુષાર્થમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર રાજવી વામને માપેલ ત્રણ ડગવાં જેટલા વિશ્વ પર આવિપત્ય લેાગવશે.

પ્રકરણ દ્વારા

માનવીય પુરુષાર્થ

૪૧૧. ‘આ અશક્ય છે’, એમ કહી કોઈ કામથી પાછા હઠતા નહીં : તમામ વસ્તુઓ પ્રાત કરવા માટે શ્રમ સામર્થ્ય આપશે.
૪૧૨. કોઈ પણ કામને અધૂરું ન મૂકતા : એક વખત હાથમાં બીધિલું કામ પૂરું ન કરનારની જગત દરકાર કરતું નથી.
૪૧૩. નિરંતર પુરુષાર્થ કરવાનું સદ્ગ્ભાગ્ય નેમને સાંપદ્ય છે તેઓ જ બોજને ઉપયોગી થવાના ગોરવનો આનંદ માણી શકે.
૪૧૪. પ્રમાદી મનુષ્યની ઉદારતા નખુસકના હાથમાંની તલવાર નેવી છે : તે ટકી રહેશે નહીં.
૪૧૫. શ્રમને ચાહનાર અને લોગવિલાસની ઉપેક્ષા કરનાર વ્યક્તિ મિત્રો માટે શક્તિસંભ બની રહે છે અને તેમના શોકનાં આંસુ લૂછી શકે છે.
૪૧૬. ઉદ્યમ એ સંપત્તિની જનતી છે : આપણસ દારિદ્ર્ય અને વિનાશ લાવે છે.
૪૧૭. દુર્લભ્યની દેવી પ્રમાદી સાથે વસે છે, અને લક્ષ્મી ઉદ્યમીની સાથે વસે છે.
૪૧૮. ભાગ્ય મનુષ્યને નિષ્ફળ બનાવે એમાં શરમ નથી : પણ ઈરાદાપૂર્વક ઉદ્યમ ન કરવામાં શરમ છે.
૪૧૯. દેવો લદે વિરુદ્ધમાં હોય, ઉદ્યમનું ફળ મળવાનું જ.
૪૨૦. દેવ વિરુદ્ધ હોય તો પણ તેને શરલે ગયા વિના ઉદ્યમી મનુષ્ય નિરંતર પુરુષાર્થ કરે છે.

પ્રકરણ ૬૩
સંકટ સમયે હિમત

૪૨૧. આહંત આવી પડે ત્યારે બરાબર હસોા. અને પરાલૂત કરવા માટે હાસ્ય જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી.
૪૨૨. વિપત્તિઓથી ત્રસ્ત નહીં થનાર બોકો વિપત્તિઓને જ મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે.
૪૨૩. આપત્તિઓની ઝોજ સામે આવીને ઊભી રહે છતાં અવિચણ રહેનારના માર્ગમાં આવતા અવરોધીની સામે જ અવરોધી રચાય છે.
૪૨૪. દેહ વિપત્તિનું નિશાન છે એ ડાદ્યા મનુષ્યો જાણે છે. એટલે તેઓ વિપત્તિ વખતે વ્યાકુળ થતા નથી.

વિભાગ ૨ અ
રાજનીતિનિપુણ્યતા

પ્રકરણ ૬૪
સચિવ

૪૨૫. મહાન સાહસોમાં સિદ્ધ મેળવવા શું કરવું જોઈએ તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરી શકનાર અને એમને હાથ ધરવા માટે યોગ્ય સમય નક્કી કરનાર સચિવ થવા માટે લાયક કહેવાય.
૪૨૬. સચિવમાં પાંચ ગુણો જરૂરી છે : અભ્યાસ, મક્કમતા, માનવીય પુરુષાર્થ અને બેક્ઝલ્યાસુ માટે લાગણી.
૪૨૭. સાથીઓમાં લેદ પડાવવાની, ચાલુ મેત્રીને નિભાવવાની, લાવનપાવન કરવાની તેમ જ દુશ્મનો બન્યા હોય તેમને ઓક કરવાની જેનામાં શક્તિ છે તે જ શક્તિશાળી સચિવ છે.
૪૨૮. સચિવ માટે આવશ્યક ગુણ : યોજનાઓની અને તેમને અમલમાં મૂકવાનાં સાધનોની પરાદયોની નિર્ણયશક્તિ અને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં અસંદિગ્યતા.
૪૨૯. આદરણીય સચિવ કાનૂન જાણે છે, પોતાના વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં શાંત અને પ્રભાવશાળી હોય છે, અને કાર્ય કરવાનો સાચો માર્ગ કર્યો છે તે હંમેશાં જાણે છે.

૪૩૦. કુદરતી ભૂલ્ખશક્તિ સાથે પુસ્તકોનું જ્ઞાન હોય તો એવી કઈ ગુંચવાડા-
ભરી પરિસ્થિતિ છે જેનો ઉકેલ માનવી ન લાવી શકે?
૪૩૧. પુસ્તકોનું જ્ઞાન સારું હોય તો પણ અનુભવનું જ્ઞાન મેળવી એને
અનુરૂપ વર્તન કરવું.

પ્રકરણ ફે

વાક્યાતુર્ય

૪૩૨. વ્યક્તિ પાસે ભવે બધા જ ગુણ હોય, પણ સામાને ગણે ધૂટડો ઉતારો
દે તેવી વાણી એ પરમ વરદાન છે.
૪૩૩. વાણીની શક્તિમાં જ સમૃદ્ધ કે વિનાશ વસ્તું છે, એટલે વાણીના
અવિનયથી ચેતતા રહો.
૪૩૪. મિનોને દઢ અનુભંગથી બાંધી રાખે અને શગુઝોના હદ્દયને મુદ્દુ બનાવે
એને જ મધુર વાણી કહેવાય.
૪૩૫. સારા સવાહકારો આ રીતે વર્તે છે : સૌને પ્રિય લાગે તેવું બોલે અને
સામા પકો રજૂ કરેલા સારા વિચારોને આપકરે.
૪૩૬. શાદ્યે, વાક્યા, સારી સમરાણશક્તિ અને નિર્ભયતા — વિવાદ વેળા
સચિવને અપરાજ્ય બનાવે છે.
૪૩૭. સંક્ષેપમાં અને સરસ શબ્દોમાં કહેવાની કલા જેને સાપડી નથી એવા
બોકો વધુ લાંબું બોલવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.
૪૩૮. એવાં કેટલાક પુણો છે જે વિપુલ જૂમખામાં ખીલે છે, પણ મધુર
સુવાસવાળાં નથી હોતાં : એવી જ રીતે કેટલાક પ્રભર વિદ્વાનો અલિ-
વ્યક્તિના પ્રભુત્વને અભાવે પોતાનું જ્ઞાન અન્યને આપી શકતા નથી.

પ્રકરણ ફે

આચારશુદ્ધિ

૪૩૯. મૈત્રી સંનધ્યા મનુષ્યને વિજય અપાવે છે : પણ કાર્યશુદ્ધ એના પ્રત્યેક
સંકલ્પને પરિપૂર્ણ કરે છે.
૪૪૦. જેનાથી સ્થાયી શુભ ન સધાય કે કીંતિ ન પમાય એવાં કૃત્યોથી હંમેશાં
દૂર રહેવું.

૪૪૧. મહાન થવા જંબનારાઓએ યોતાની પ્રતિષ્ઠાને થાખો પહોંચે તેવું કંઈ જ ન કરવું.
૪૪૨. જે વ્યક્તિઓ પરિસ્થિતિને યથાર્થ પ્રમાણુમાં જુદે છે તે નબળા દિવસો આવી પડતાં પણ લજાજનક અને અધમ કાર્યોના આકાય હેતી નથી.
૪૪૩. ડાચા માણસો જેને ધિક્કારતા હોય તે કદી ન કરતા-તમારી માતા ભૂખે મરતી હોય અને તમે લાચાર પરિસ્થિતિમાં હો ત્યારે પણ.
૪૪૪. અનુચ્ચિત સાધનો દ્વારા એકઠી કરેલી સંપત્તિ કરતાં સદાચારી વ્યક્તિનું દાદ્રિય અનેક દરજાને શ્રેષ્ઠતમ છે.
૪૪૫. અન્યને રડાવીને પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ મનુષ્યને રડતો મૂકીને અદશ્ય થઈ જશે; પણ કામથી પ્રાપ્ત કરેલ ધન ગુમાવાશે તો પણ ભવિષ્યમાં સુખ મળશે.
૪૪૬. રાજ્યનું વિશેષ ભલું કરવા છેતરપણી અને જૂઠાણા દ્વારા એને શીર્મંત બનાવવું એ કાચા ઘડામાં પાણી સંધરવા જેવું છે.

પ્રકરણ ફળ

૬૬ સંકલનપત્રકિતા

૪૪૭. સફળતાની મહત્ત્વાની સંકલનની મહત્ત્વા પર અવલંબે છે : બીજું કશું એની તોબે આવે નહીં.
૪૪૮. રાજકારણમાં કાર્ય અંગેના બે સિદ્ધાંતો પ્રમાણભૂત ગણ્યાય છે : જે કાર્યમાં સફળતા મળે એમ ન હોય તે કદી હાથ ધરતા નહીં; હાથ ધર્યા પછી જો કંઈક તકલીફ ઊભી થાય તો વ્યાકુણ થતા નહીં અને મુશ્કેલીઓનો હિમતપૂર્વક સામનો કરાનો.
૪૪૯. કાર્યનો ઉદ્દેશ કાર્યસિદ્ધ પછી જ પ્રગટ કરો : કવેળા કાર્યપ્રયોજન પ્રગટ થઈ જાય તો ન ખાળી શકાય એવા અંતરાયો ઊભા થાય તેવો સંભવ છે.
૪૫૦. યોજનાઓ તો ગમે તે ધરી શકે; પણ અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ જ ધ્યેય સિદ્ધ થતાં સુધી તેને વળગી રહે છે.
૪૫૧. કેટલીક વ્યક્તિઓ આંજુ નાખે તેવી પ્રભાવશાળી નથી હોતી, પણ તેમની ચિત્તશક્તિ અને કાર્યશક્તિ પ્રગંડ હોય છે : વિશાળ રથનાં પૌંડાઓને સ્થાને રાખનાર નાની ધરી હોય છે ને ! બાબુ દેખાવ છેતરામણો હોય છે, એટલે બાબુ રૂપ ઉપરથી માણસનું મૂલ્ય ન આંકતા.

૪૫૨. નિર્મળ ચિત્તો આપોજન કરો : એક વખત નિર્ણય કરી લીધો અને કામ-ગીરી શરૂ કરી દીધી પછી આપત્તિઓ સામે અવિચળ રહેલો, અને કાર્યમાં થિથિલતા આપવા ન હેતા.

પ્રકરણ ૬૮

કાર્યપદ્ધતિ

૪૫૩. પૂરેપૂરી વિચારણા કર્યા પછી જ નિર્ણય બેવા જોઈએ : એક વખત નિર્ણય થઈ ચુક્કો પછી અમલમાં અવદાન ન હોવો જોઈએ.

૪૫૪. જ કાર્ય નિરાતે જ કરવાનું હોય તે કામ ભવે નિરાતે થાય, પણ તત્કાલ હાથ ધરવનું જરૂરી હોય એવું કાર્ય કયારેય વિલંબમાં ન નાખતા.

૪૫૫. જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં આક્રમક પગલું બેનું, પણ એ સફળ નહીં થાય એવો અંદેશો રહે ત્યાં હેતુ સિદ્ધ કરવા અન્ય સાધનો વાપરવા.

૪૫૬. આક્રમણ કર્યા પછી દુઃખનને વેરવિષેર કર્યા વિના એ કાર્ય ત્યજી દેવું નુકસાનકારક છે. બિનઅસરકારક હુમલો અને દુઃખનાવટના કારણાને પૂરેપૂરાં દૂર ન કરવાં એ બને પૂર્ણ રીતે હોલવી ન નાખેલા અનિન્દ્યાને જેવાં જોખમી છે. કાળના વહેવા સાથે એમાંથી ફરી ભડકો જગવાનો.

૪૫૭. યુદ્ધ થરૂ કરો તે પહેલાં વિજય કે પરાજયમાં ભાગ લભવતી પાંચે ય બાબતોની પૂરેપૂરી વિચારણા કરવી જોઈએ, અને ઉકેલ લાભા વિનાની એક પણ બાબત ન રહેવી જોઈએ : યુદ્ધ માટેની સામગ્રી, લશકરી દળની તાકાત, સમય, સ્થળ અને આક્રમણનો પ્રકાર અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ.

૪૫૮. જ મેળવનું છે તેને લક્ષમાં રાખીને શું કરવનું જોઈએ, યુદ્ધ દરમાન મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય તો શું અને વિજય મળ્યા પછી છેવટે શું હાથમાં આવશે, તેનો યુદ્ધ થરૂ કરતાં પહેલાં વિચાર કરી બેવા જોઈએ.

૪૫૯. એક હાથી બીજા હાથીને પકડવા માટે વપરાય છે. એ રીતે દરેક કાર્યના અનુભવનો ઉપયોગ બીજા કાર્યમાં વિજય મેળવવા માટે કરવો જોઈએ.

૪૬૦. મિત્રોને બદલો આપવા કરતાં પણ થતુંથી સાથે સમાધાન કરવામાં ત્વરા દાખવવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૬૯

રાજ્યદૂત

૪૬૧. માયાળું સ્વભાવ, સારા કુટુંબમાં જરૂર અને રાજીવીઓને આકર્ષક અથેં મિલનસાર વર્તન એ ગુણ સફળ રાજ્યદૂત થવા માટે ખાસ જરૂરી છે.
૪૬૨. રાજનિધિ, પ્રભર બુલિંગ, વાળીચાતુર્ય અને ત્વરિત ગ્રહણશક્તિ રાજ્યદૂત માટે અત્યંત આવશ્યક ગુણ છે.
૪૬૩. વ્યવહારકુથળ, વિદ્યાવ્યાસાંગી અને પ્રભાવથાળી વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિને રાજ્યદૂત તરીકે મોકલો.
૪૬૪. સહફળ રાજ્યદૂતની વાસ્થીમાં વાધ્ય, મધુરતા અને પ્રસ્તન છટા હોય છે.
૪૬૫. રાજ્યદૂત રાજ્યશાખમાં પારંગત, રોપમૂર્ત્ય આંજો સામે નિર્ભય, વાણીમાં અસરકારક, હાજરજવાબી અને નમોકિતથી સજજ હોવો જોઈએ.
૪૬૬. રાજ્યદૂત શુદ્ધ ચાલચલગતવાળો, જે રાજ્યદરભારમાં મોકલવામાં આવ્યો હોય ત્યાનો ટેકો મેળવવાવાળો, પરાકમી અને ઓથી ય વિશેષ સત્યનિષ્ઠ હોવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૭૦

રાજ્યવી સાથેનું વર્તન

૪૬૭. તમે જો સમૃદ્ધ થવા માગતા હો તો રાજીવીના મનમાં વસે એ વસ્તુનું કદી એ પ્રલોભન ન રાખતા.
૪૬૮. એક વખત રાજીવીના મનમાં શંકાએ ઘર કર્યું પછી એ નિવારવાનું કુથાગ બુલિવાણા માટે પણ મુશ્કેલ છે. એટલે તમે સુરક્ષિત રહેવા ઈચ્છતા હો તો શંકા ઊભી થાય તેવાં તમામ કારણો વેગળાં કરો.
૪૬૯. લાંબા ગાળાના સંસર્ગને આધારે રાજીવી સાથે અંતરંગ સંબંધ છે એમ માનીને શિષ્ટાચાર વિશુદ્ધ વર્તનું ખતરનાક છે.

પ્રકરણ છું ૭૧

મનોલાવ પારખવા

૪૭૦. સામી વ્યક્તિ મુખમાંથી શબ્દો ઉચ્ચારે એ પહેલાં એના દિલની વાત સમજી જાય એવો મનુષ્ય જગતના આભૂષણરૂપ છે.
૪૭૧. સ્ફટિક પોતાનો રંગ બદલીને નજીકની વસ્તુનો રંગ ધારણ કરે છે, એવી રીતે હૃદયમાં જે ચાલી રહ્યું હોય તે પ્રમાણે મુખમુદ્રા બદલાય છે.
૪૭૨. મુખ જેવી સંવેદનક્ષમ ચીજ બીજી કઈ છે? હૃદય કોધાવિષ્ટ છે કે આનંદમળન એનો પ્રથમ જ્યાલ મુખરેખાઓ જ આપે છે.
૪૭૩. પોતાની જતને કુશાગ્ર કહેવડાવનારને માપવાનો ગજ તમે જાણવા માગતા હો તો તે તેની આપો છે, બીજું કશું નહીં.

પ્રકરણ છું ૭૨

શ્રોતાઓની નાડ પારખવી

૪૭૪. વકતૃત્વકળાનો પારંગત શ્રોતાઓના મનની સ્થિતિ અને તેમના મિજાજનો જ્યાલ રાજે છે, અને તેમને અનુકૂળ એવા શબ્દોની પસંદગી અને ભાપણની રીતિ પસંદ કરે છે.
૪૭૫. સફળ વકતાએ પ્રથમ શ્રોતાઓની મનસિથિતિ બરાબર જાણી બેચી જોઈએ અને કાળજીપૂર્વકની વિચારણા પછી વકતવ્ય રજૂ કરવું જોઈએ.
૪૭૬. વૃદ્ધોની સભામાં સંયમ રાખવો એ ડહાપણભર્યો નિયમ છે. પહેલાં એમને બોલવા દેવા જોઈએ, એ સૌથી ઉત્તમ ગુણ છે.
૪૭૭. વિદ્વાનની વિદ્વત્તા પારંગત મીમાંસકોની સભામાં પૂર્ણપણે ઝણણળી ઊઠે છે.
૪૭૮. તમારી વિરુદ્ધ હોય એની આગળ વાર્તાલાપ આપવો એ કાદવકીયદ્યી ભરપૂર જમીન પર અમૃત રેડવા જેવું છે.

પ્રકરણ છું ૭૩

સભા મદ્દયે આત્મવિદ્યાસ

૪૭૯. વાણીનું અધ્યયન કરનાર અને ઉત્તમ તુચ્છ ધરાવનાર મનુષ્યો શાસ્ત્ર માણસેની સભામાં કેમ બોલવું એનો વિવેક જાણે છે; તેઓ નિષ્ફળ જતા નથી.

૪૮૦. સમરાંગણમાં મૃત્યુને આહુવાન દેનાર ઘણા નીકળશે; પણ વિકોભ વિના શ્રોતાઓ સમક્ષ બોલનાર દુર્લભ છે.
૪૮૧. જેમાં તમે નિષ્ણાત હો એ અંગે વિદ્વાનો સમક્ષ ખાતરીપૂર્વક બોલજો, પરંતુ જે વિષયમાં તમારું અજ્ઞાન હોય એમાં પારંગત થવા વિદ્વાનો પાસેથી શીખજો.
૪૮૨. તાકાત વિનાના માણસો પાસે તલવાર શા કામની? શાસ્ત્ર મનુષ્યોની સભાનો સામનો કરતાં ડરે એમની વિદ્વત્તા શા કામની?
૪૮૩. સમરાંગણમાં વંઢળના હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર નકામી છે, તેમ સભા સમક્ષ બોલતાં ડર્તી વ્યક્તિ પાસનું શાન નકામું છે.

વિભાગ ૨ બ

રાજ્યની આવશ્યકતાએ

પ્રકાશ જ૪

દેશ

૪૮૪. ફ્રસલમાં કયારે ય નિષ્ણળ ન જતો અને સાધુ-સંતો તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત સંપત્તિવાનોના વસવાટવાળો દેશ ખરેખર મહાન છે.
૪૮૫. વિશાળ સમુદ્ધિથી લોકોની ચાહના મેળવી હોય અને દુકાણ વગર મબલખ ફ્રસલ આપતો હોય તે દેશ મહાન છે.
૪૮૬. બોજ ઉપર બોજ આવી પડે છતાં બહાદુરીપૂર્વક તેને ઉકાવી વે છે અને કર વગેરે સ્વેચ્છાએ ચૂકવે છે તે પ્રજા મહાન છે.
૪૮૭. દુષ્કાળ અને મહામારીના રોગથી મુક્ત તેમ જ શત્રુઓના હલ્લાઓથી સુરક્ષિત દેશ મહાન છે.
૪૮૮. આપસઆપસમાં લડતી જાતિઓથી વિભક્ત ન થયો હોય, ખૂની અરાજકતાવાદીઓથી મુક્ત હોય અને દેશદ્રોહીઓ ન વસતા હોય તે દેશ મહાન છે.
૪૮૯. દુશ્મનોથી જે દેશની ખાનાખરાબી થઈ નથી અને એવી પરિસ્થિતિ આવે તો પણ જેની પેદાશમાં બેદ્યમાત્ર ઘટાડો થતો નથી એવો દેશ વિશ્વના રાષ્ટ્રોમાં રત્ન સમાન છે.

૪૯૦. પ્રત્યેક રાજ્ય માટે આટલી બાબતો જરૂરી છે : અખૂટ કુવાઓ અને અરણ્યાંદ્રો, વિશ્વાણ સરોવરો, સમયસરની વર્ષા, યોગ્ય સ્થાને આવેલા પર્વતો અને મજબૂત કિલ્લેબધી.

૪૯૧. રાજ્યના પાંચ આભૂષણો છે : સંપત્તિ, મબદલ ફસલ, સુખી પ્રણા, રોગ-મુક્તિ અને સંરક્ષણવ્યવસ્થા.

પ્રકરણ ઉપ

કિલ્લાંદો

૪૯૨. જળભરપૂર ખાઈઓ, રણો, પર્વતો અને ગીય જંગલો સંરક્ષણની હરોળના ભાગરૂપ છે.

૪૯૩. કિલ્લા માટે ચાર આવશ્યકતાઓ છે : ઊંચાઈ, જડાઈ, મજબૂતી અને અલેઘતા.

૪૯૪. જે કિલ્લામાં બહુ જ ઓછી જગ્યાઓ લેદા હોય છતાં એ વિશ્વાણ હોય અને બેદાનમેદાન કરી નાખવા મથતા હલ્લાઓ સામે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય એ ઉત્તમ કિલ્લો છે.

૪૯૫. કિલ્લા માટે આવશ્યક જરૂરિયાતો : અલેઘતા, સૌન્યના સંરક્ષણની સુવિધા, અંદરના ભાગમાં ભરપૂર ખાદ્ય અને અન્ય સામગ્રીઓ.

૪૯૬. ધેરો ધાલવાથી, હલ્લાથી કે દગલબાળથી જે મેળવવો શક્ય નથી તે જ અન્યે કિલ્લો છે.

૪૯૭. કિલ્લા ગમે તેટલો અલેઘ હોય પણ એના રક્ખકો લડાઈમાં શીર્ષ ન બતાવે તો એની અલેઘતા શા કામની ?

પ્રકરણ ઉદ્

દ્રવ્યપ્રાપ્તિ

૪૯૮. પ્રતિષ્ઠા વિનાના માણસને સમાજમાં ગણુતયેમાં લાવવામાં ધન જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી.

૪૯૯. ગરીબ માણસને સહુ કોઈ હડધૂત કરે છે, જ્યારે પેસાદારનો સહુ કોઈ આદર કરે છે,

૫૦૦. ધન એ અવિચળ જયોતિ છે, તે સંપત્તિવાનનાં અંધકારવાળાં સ્થાનેને આલોકિત કરી દે છે.
૫૦૧. શુદ્ધ સાધનો દ્વારા પ્રામ થયેલા ધનમાંથી ધર્મ અને સુખ પ્રામ થાય છે.
૫૦૨. અનુકૂંપા અને માયાળુપણા વિનાના ધનથી પ્રભાવિત થશો નહીં. એને હાથ પણ આડાડતા નહીં.
૫૦૩. પ્રેમમાંથી અનુકૂંપા પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અને અનુકૂંપાના પોષણ માટે ધનની જરૂર છે.

પ્રકરણ ૭૭

સૌન્ય

૫૦૪. રાજ્યની માલિકી હેઠળ જે કંઈ છે તેમાં સૌથી વધારે મહત્વ સુસજજ સૌન્યનું છે. એ સુવ્યવસ્થિત અને મહાપરાક્રમી હોય જોઈએ.
૫૦૫. ઉદ્દરોણી પ્રયોગ સેતા સાગરની જેમ ગર્જના કરે તેનો થો અર્થ? ફણીધર નાગના એક કુલકાર માત્રથી એ અવાજે બંધ થઈ જાય છે.
૫૦૬. જેને પરાજ્યનો પરિચય નથી, જે લાંઘનુશુવતથી પર છે અને જેની પાછળ પરાક્રમની દીર્ઘ પરંપરા છે એ જ ખરું સૌન્ય છે.
૫૦૭. સંઘણા જનૂન સાથે કાળ એની સામે આવીને ઊભો રહે તો પણ બહાદુરીથી સામનો કરે એ જ ખરું સૌન્ય છે.
૫૦૮. પરાક્રમ, સ્વાલિમાન, ધાંધલ-ધમાલ વચ્ચે નિર્ણયશક્તિ અને ઉજાવળ પરાક્રમોની પરંપરા પ્રત્યેનો આદરભાવ સૌન્યને અપરાજ્ય બનાવે છે.
૫૦૯. ખરું સૌન્ય દુશ્મનોની રાહ જોતું બેઠું હોય છે, કારણ કે જ્યારે તેની પર હુમલો થાય, ત્યારે તેને કચ્છી નાખવાની એનામાં આત્મશક્ષી હોય છે.
૫૧૦. સૈનિકો બહાદુર ન હોય અને પ્રતિકાર કરવાની તેમનામાં તાકાત ન હોય તો પણ સાચી વ્યૂહરચના ધણીવાર સૌન્યને વિજ્ય અપાવે છે.
૫૧૧. ખરોળ પર સંખ્યાબંધ સૈનિકો હોય પણ જે એને માર્ગદર્શન આપનાર સેનાની ન હોય તો એ સૌન્ય ટકી શકતું નથી.

પ્રકરણ ૭૮

ચોષ્ણાનું આત્મગોરવ

૫૧૨. મારા સેનાપતિને પડકારતા નહીં, ઓ શત્રુઓ ! ભૂતકાળમાં એને આલ્ફાન કરનારા પથ્થરના પાળિયા થઈને ઊભા છે.
૫૧૩. નંગલમાં દોડતા સસલા પર સહણતાપૂર્વક ભાવેા હેંકવા કરતો હાથી પર હેંકવો ભાવેા નિષ્ફળ જ્યા એ વધુ સારું છે.
૫૧૪. રાજુંગણુંમાં દ્વારા બનતું એ સૈનિકનો સદગુણ છે. પણ પરાજિત દુશ્મનને ઉદાર હદ્દે ક્ષમા આપવી એમાં સાચી મોટાઈ છે. તેથી પરાક્રમ પણ શોભો ઉઠે છે.
૫૧૫. જે દિવસોએ શરીર પર ઊંડા જખમ થતા નથી તે દિવસોને વીર પુરુષ વ્યર્થ ગયેલા ગણે છે.
૫૧૬. હાથ પર લીધેલ કાર્યને સિદ્ધ કરવા પ્રાણુંની આખુંતિ આપનાર વ્યક્તિને હપકો આપવાનો હક્ક કોને છે ?
૫૧૭. સેનાપતિની આંઝોમાંથી અશ્રુ ચાલ્યાં જ્ય એવા વીર મૃત્યુને વરવા એક વખત મૃત્યુ પાસે ભીખ માગવી પડે એ શોષ્ટતર છે.

પ્રકરણ ૭૯

મૈત્રી

૫૧૮. મૈત્રી સંપાદન કરવા નેટબું અધું કાર્ય આ દુનિયામાં બીજું કયું ? દુશ્મનોના કાવાદાવા સામે રક્ષણ કરે એવં મૈત્રી સમાન બીજું કયું કવય છે ?
૫૧૯. શીલવાન વ્યક્તિઓની મૈત્રી શુક્લ પક્ષના ચન્દ્રની વૃદ્ધિ પામતી કળા જેવી છે. પણ મૂર્ખનો સંગ ક્ષીણ થતી ચન્દ્રકળા જેવો છે.
૫૨૦. સજનોની મૈત્રી મહાન ગ્રન્થના અધ્યયન જેવી છે : તેમાં તમે નેટલા ઊંડા ઊતરથો તેટલી પ્રસન્નતા પામશો.
૫૨૧. મૈત્રીનો ઉદ્દેશ મોજમજ માણવાનો નથી, પણ સન્માર્ગ ચૂકી ગયેલાને તત્કાળ કડવી સલાહ આપવાનો છે.
૫૨૨. સતત મિલન અને સહચાર ઉપરથ્થાં છે : હદ્દોનું એક્ય મૈત્રીના બંધનને સુદાઢ કરે છે.

- પર્યા. મુખ પર હાસ્ય લાવે એવા સહયાર એ મૈત્રી નથી : મૈત્રી તો હદ્દયને આનંદથી પરિખાવિત કરે છે.
- પર્યા. જોટા કર્યા કરવામાંથી તમને પાછા વાળો, સન્માર્ગ તરફ દોરી જાય અને વિપત્તિમાં તમારી પડેલે ઉભો રહે એ જ ખરો મિત્ર.
- પર્યા. ઉડતાં વખોને લીધે ખુલ્લાં પડી ગયેલાં અંગોને ઢાકવા વ્યક્તિનો હાથ જેમ સ્કૂર્ટ દાખવે તેમ આપત્તિમાં આવી. પહેલા મિત્રને મદદ કરવા જે ઝડપથી વહારે ધાય તે જ સાચો મિત્ર.
- પર્યા. મૈત્રી ગોતાનો દરબાર ક્યાં ભરે છે ? જ્યાં જે હદ્દય પૂર્ણ અંકૃતથી ધબકતાં હોય અને હરેક શીઠે એકબીજાની ઉનન્તિ સાધવા સાથે પ્રયત્ન કરતાં હોય ત્યાં.

પ્રકરણ ૮૦

મિત્રાચારીની ચોંઘતા માટેની કસોટી

- પર્યા. પારખું કર્યા વિના મૈત્રી કરવી એનાથી મોટું બીજું કોઈ અનર્થ નથી, કારણ કે દિલવાળો મનુષ્ય એક વખત મિત્રાચારી કર્યા પછી કદી છોડી દેતો નથી.
- પર્યા. પ્રથમ કસોટી કર્યા વિના જે મિત્રો બનાવે છે તે આપમેણે જ સંકટો વહેરી બે છે, અને આવી મિત્રતાનું પરિણામ આપરે મૃત્યુ છે.
- પર્યા. તમે જેને મિત્ર બનાવવા ચાહતા હો તેના કુટુંબનો, તેના ગુણવગુણનો, તેના તમામ સાથીદારો તેમ જ સંબંધીઓનો વિચાર કર્યા પછી જ તેની સાથે મૈત્રી બાધ્ય.
- પર્યા. સન્માર્ગ જાળનારની અને તમે આડેઅવળે રસ્તે ચડી જવ ત્યારે ઠપકો આપો સીધા માર્ગ વાળનારની મૈત્રી કરો.
- પર્યા. આપત્તિમાં પણ સદગુણ વસેલો છે, કારણ કે મિત્રોની વફાદારીનું માપ કાઢવા માટે વિપત્તિ માપદંડ છે.
- પર્યા. તમારા ઉત્સાહને મંદ કરી નાખે એવા વિચારો કરતા જ નહીં. આપત્તિમાં તમને હિમત આપવાને બદલે નબળા પાડી નાખે એવા મિત્રો કરતા નહીં.

પ્રકરણ ૮૧

ઘનિષ્ઠતા

૫૩૩. સરળ અને સહજ વ્યવહાર એ જ સાચી મૈત્રીની આધારશિલ્બા છે. આવી મૈત્રીથી માટું ન લગાડે એ જ સુપાત્ર માનવી કહેવાય.
૫૩૪. વ્યવહારમાં જો સ્વતંત્રતા અને સહજતા ન હોય તો દીર્ઘકાળની પ્રગાઢ મૈત્રીનો શો અર્થ?
૫૩૫. ઘનિષ્ઠતાને કારણે મિત્ર પૂર્ણસંમતિ વિના ઓઈ પણ કામ કરે ત્યારે હુંશુણા હદ્યવાળા મિત્ર એની લાગણીનો જ વિચાર કરશે અને એના કામને સારું જ ઘટાવશે.
૫૩૬. દીર્ઘ સમય સુધી અન્ય પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારનો મહિમા કરો : મિત્ર વારંવાર હાનિ પહોંચાડો હોય છતાં એ મિત્ર પ્રત્યેની લાગણી ઓછી કરતો નથી.
૫૩૭. પોતાના પ્રિય મિત્રના દોષો સાંભળવા પણ જે તૈયાર નથી એવા મનુષ્યનો મહિમા કરો : અરે ! મિત્રો લાગણી દુભાવે ત્યારે પણ એ ઉત્સવનો દિવસ બની જાય છે.
૫૩૮. અંદ ભાવથી અન્યને ચાહનાર મનુષ્યનો મહિમા કરો : સમગ્ર જગતને એ પ્રિય થઈ પડશે.

પ્રકરણ ૮૨

હાનિ કરતી મિત્રતા

૫૩૯. જે લોકો તમને સાચા હદ્યથી ચાહતા નથી પણ લાગણી દર્શાવી લાભ ઉદ્ધાવવા માગે છે તેમનાથી સાવધ રહો. એમની મિત્રતા વધવાને બદલે ઘટે એમાં જ મીઠાશ છે.
૫૪૦. લાભમાં હોય ત્યારે તમારી ખુશામત કરે, અને તમે ઉપયોગી ન હો ત્યારે તમને ત્યજ દે, એવા નીચ અને દુષ્ટ મનુષ્યથી સાવધ રહો.
૫૪૧. કેટલાક માણસો રણમેદાનમાં અસવારને હેંકી દઈને ભાગી જનાર અક્કડ ઘોડા જેવા હોય છે. આવા મિત્રો હોય તે કરતાં તો એકલા રહેણું સારું.
૫૪૨. ખરી લીડ હોય ત્યારે વિશ્વાસુ મિત્રને ત્યજ દેનાર નીચ મનુષ્યોથી સાવધ રહો : એવાની મિત્રતા ન રાખવામાં જ કોણ છે.

૫૪૩. મૂર્ખ મિત્ર કરતાં શાણે શગુ લાખ દરજનને સારો.
૫૪૪. કહે કંઈ અને કરે કંઈ એવા મનુષ્યથી સાવધ રહો : સ્વભનમાં પણ તેમની મિત્રતા યાદ કરવી કટુતાબરી લાગે છે.
૫૪૫. સાથે હોય ત્યારે મીઠું બોલે પણ સમૂહમાં નિદા કરે એવા મનુષ્યની કદી સંગત કરશો નહિ.

પ્રકરણ ૮૩

જૂઠી મૈત્રી

૫૪૬. દુઃખમન મિત્રાચારીનો હોંગ કરે છે એ તો માત્ર એરણું છે. તક મળતાં એ તેના ઉપર જોરથી ધરુ જીકે છે.
૫૪૭. બહારથી હસતા પણ અંદરથી દ્વેષને પોથતા પાખંડીથી ચેતતા રહો.
૫૪૮. તમને હદ્યથી ચાહતા ન હોય એમનાથી સાવધાન રહો : એમના શર્ષ્ટો તમને લલચાવે તો પણ એમના પર રજબાર વિશ્વાસ મુક્તા નહીં.
૫૪૯. શગુ લાણીબળીને બોલે તો પણ વિશ્વાસ કરતા નહીં : ધનુષ્ય વળે છે ત્યારે જ મર્મવથી તીર ઢૂટે છે.
૫૫૦. દંભી મિત્ર હાથ નેડે ત્યારે પણ તેમાં થખ ગોપિત હોય છે; એનાં આંસુ પણ મગરનાં આંસુ હોય છે.

પ્રકરણ ૮૪

મૂર્ખતા

૫૫૧. મૂર્ખની વ્યાખ્યા જાણવી છે ? લાભદાયી હોય તેને ફેંકી દે અને હાનિ પહોંચાડે તેવું હોય તેને જડની જેમ વળગી રહે એ મૂર્ખ.
૫૫૨. મનુષ્ય વિદ્વાન, સૂક્ષ્મ બુલ્લિનો અને અન્યને શિખવાડતો હોય છતાં જો એ પોતાની વાસનાનો ગુલામ બનીને રહે તો એનાથી વિશેષ મૂર્ખતા કઈ હોઈ શકે ?
૫૫૩. મૂર્ખના હાથમાં ખજનો આવે તો અજાણ્યા માણસો ઉજાણી કરે અને સગાંયહાલાં ભૂજે મરે.
૫૫૪. કિમતી ચીજ મૂર્ખના હાથમાં આવે તો તે પાગલની માફક વર્તવા માંડશે અને અસ્થિર બની જશે.

૫૫૫. થાણા માણસોના સમૂહમાં મૂર્ખનું આગમન ગંડા પળને ઊજળા પલાગ
પર મુકવા સમું છે.

પ્રકરણ ૮૫ આહંકારચુઙ્ગ મૂર્ખાઈ

૫૫૬. સમજણના અભાવ જેવી કોઈ ગરીબાઈ નથી : જગત બીજી ગરીબાઈને
ગરીબાઈ ગણતું નથી.
૫૫૭. પોતાની પાસે નથી એવા જ્ઞાનનો દંબ કરે તેવા મૂર્ખથી સાવચેત રહો :
એ ખરેખર જાણીતી હોય એવી બાબતો વિષે પણ આપણા મનમાં
શંકાઓ ઉપસ્થિત કરે છે.
૫૫૮. રહસ્ય જરૂરી ન શકે એવા ધીછા માણસથી સાવધ રહો : એ પોતાની
જાત ઉપર જ મહાન આપત્તિઓ નોતરવાનો.
૫૫૯. મૂર્ખને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પોતે જ મૂર્ખ છે : મૂર્ખ મનુષ્ય
એકાશી જ હોય અને પોતાના કક્કાને એ કદ્દી જોટો માનતો નથી.

પ્રકરણ ૮૬ વિદ્રોહી મનઃસ્થિતિ

૫૬૦. ઈરાદાપૂર્વક જધડો કરવાના હેતુથી પાણેશી હાનિ પહોંચાડે ત્યારે પણ
વેરનો બદલો વેરથી ન વાળવો એ જ ઉત્તમ છે.
૫૬૧. વાતવાતમાં અન્યની સાથે જધડો કરવાની ટેવ એ ખરેખર ગંભીર વ્યાધિ
છે : મનુષ્ય જો એમાંથી મુક્ત થાય તો એને સનાતન કીર્તિ મળે.
૫૬૨. હુઠમાં હુઠ એવી વિદ્રોહી મનઃસ્થિતિની તું અવગણના કરે તો તું
સર્વોત્તમ આનંદને પ્રાપ્ત કરો શકીશ.
૫૬૩. પાણેશીઓ સાથે વેરભાવ ઊભો કરવામાં રાચનાર વ્યક્તિને લથાદિયું
ખાઈ પડી જતાં વાર નહીં લાગે.
૫૬૪. સંઘરનો અભાવ સમૃદ્ધિને નોતરે છે : પણ સંઘર કૂદકે ને ભૂસકે
વધશે તો વિનાશને આવી પહોંચતાં વાર નહિં લાગે.
૫૬૫. જધડામાંથી કડવાશ જ ઊભી થાય છે, પણ બલાઈમાંથી તો શાંતિ
અને સુમેળનું શ્રોષ ફળ મળે છે.

પ્રકરણ ૮૭

શત્રુનાં લક્ષણો

૫૬૬. હિમત, સમજ કે ઔદાર્ય વિનાનો રાજ્વી પાડોશી રાષ્ટ્રો સાથે શાંતિથી ન રહેતો હોય તો સરળતાથી દુશ્મનોનો શિકાર બની જવાનો.
૫૬૭. દુષ્ટ સ્વભાવનો અને વાચાળ રાજ્વી હરેક સમયે અને સ્થળે દરેકનો શિકાર બનવાનો.
૫૬૮. કુનેહ વગરના, સ્વમાન પરન્યે બેદરકાર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને અને લગતા આદેશોની ઉપેક્ષા કરનાર રાજ્વીને જેઈને દુશ્મનો રજી થવાના.
૫૬૯. કામવાસનાના દાસ અને કોધાન્ધ થઈ વિવેકભાન ગુમાવનાર રાજ્વીની દુશ્મનાવટને શત્રુઓ આપકારણે.

પ્રકરણ ૮૮

શત્રુઓનું માય કાઢવું

૫૭૦. ધનુષથને થણ્ઠ તરીકે ધારણ કરનારને પડકારો તો વાધો નથી, પણ જીલને થસ્ત્ર બનાવનારને ઉશ્કેરથો નહિ.
૫૭૧. દુશ્મનોને મિત્રરાજ્યોમાં દેરવી નાખવાની કુનેહવાળા રાજ્વીની સત્તાનો અંત કયારે ય નહિ આવે.
૫૭૨. ન જાણતા હોય તેમને તમારી આપત્તિઓ જણાવતા નહીં : દુશ્મનો આગળ તમારી નિર્ભળતાઓ ખુલ્લી ન પાડતા.
૫૭૩. કાંટાણું વૃક્ષ નાનું હોય ત્યારે જ એને પાડી નાયો : એ મોટું થશે તો પાડનારના હાથને જ ચીરો નાખશે.

પ્રકરણ ૮૯

ઘરલેછુ

૫૭૪. રોગ પેદા કરે તેવાં ઉપવનો અને કુવારાઓ આનંદ આપતાં નથી : એવી જ રીતે પોતાનો નાશ શોધતાં સગાવહાલાં પણ ધૂણારૂપ છે.
૫૭૫. ખુલ્લી તલવાર જેવા દુશ્મનથી ડરતા નહીં : મિત્ર તરીકે આવતા શત્રુથી સાવધ રહેજો.

૫૭૬. છૂપા થગુ સામે જતનું રહાએ કરણે : નહીંતર તમારો મુંજવણની પળે
કુંભાર વાસણે છેદે તેમ તમને તે છેદી નાખશે.
૫૭૭. તમારો સગો વિશ્વાસધાતી બનશે તો તમારા પર અસાધ્ય આપણિઓ
ઉતારશે અને તમારા જીવનને જોખમમાં મૂકશે.
૫૭૮. ને ધરમાં વિશ્વાસધાતીઓને આશ્રય મળ્યો હોય તેનાથી સાવધ
રહેણે : કાનસથી કપાતા વોઝાંડના ટુકડાની જેમ એ ધર માટી ભેગું થઈ
જવાનું.
૫૭૯. મતભેદ તથમાં પહેલી ચિરાડ જેટબો નાનો હોય, છતાં ને ધરમાં
વિશ્વાસધાતીને આશ્રયસ્થાન મળ્યું તેના ઉપર વિનાશ તોળાઈ રહેવાનો.

પ્રકરણ ૬૦

શક્તિશાળીઓને ન હુસાવવા

૫૮૦. મનુષ્ય મોટા માણસોનો અનાદર કરશે તો તેમની સત્તાને લીધે
અનિવાર્ય દુઃખોનો તે ભોગ બનશે.
૫૮૧. તમે તમારો વિનાશ ઈચ્છણ છો ? તો સારી સલાહ સાંભળવા માટે
તમારા કાન બંધ કરી દો અને ગમે ત્યારે તમારો નાથ કરવાનું
સામર્થ્ય ધરાવનાર માણસને છંછેડો.
૫૮૨. શક્તિશાળી મનુષ્યોને હાનિ પહોંચાડનાર પોતાને હાથે જ યમરાજને
નિર્મન્ત્ર આપે છે.
૫૮૩. ભયાંકર આગમાં સપાઈ ગેયેલા જીવતાં નીકળે એવનું બને, પણ
શક્તિશાળીઓને હાનિ પહોંચાડનાર માટે સલામતી નથી.
૫૮૪. પ્રુણાડ આત્મશક્તિવાળા સંતોનો કોપ ઉતરે તો કીર્તિમઠેલી જિલ્દગી
કે આંજુ દેતો વેભવ ક્યાં રહેવાનાં?
૫૮૫. મહાન આત્મસામર્થ્ય ધરાવતા મનુષ્યના ગુસસાનો ભોગ બનનાર રાજાઓ
ગમે તેવો સંગીન ટેકો હ્યે તો પણ બચી શકવાના નહીં.

પ્રકરણ દ્વારા સ્ત્રીનું વર્યસ્વ

૫૮૬. પતની પાછળ ઘેલા થનાર મહના નહીં મેળવી શકે. મહાન કાર્ય કરવાની આકંક્ષા રાખનારે આવા પ્રવોલનથી દૂર રહેવું જોઈએ.
૫૮૭. જે પતનીથી ડે છે એ કયારે ય સજજન મનુષ્યનું કામ કરવાની હિમત દાખવી શકતો નથી.
૫૮૮. પતનીના નાળુક અને કોમળ હાથથી ચકિત થનાર વ્યક્તિ લવે લગવાનની જેમ જીવે પણ તેને કોઈ માન નહીં આપે.
૫૮૯. પતનીની આજી પ્રમાણે વર્તનાર વ્યક્તિ મિત્રોની ઈચ્છાઓ ખૂરી નહીં કરી શકે અને કંઈ સાંદુ કામે ય નહીં કરી શકે.

પ્રકરણ દ્વારા વેશ્યા

૫૯૦. પ્રેમીને આદિગતી વેળા વેશ્યા પ્રેમનો દંભ કરે છે, પણ ખરેખર તો કાંજળકોટીમાં અજાણ્યા માણસના મૃત દેહને સ્પર્શતી હોય તેવો ભાવ અનુભવતી હોય છે.
૫૯૧. પવિત્ર કાર્યો જ કરવાની ઈચ્છાવાળી વ્યક્તિનો મહિમા કરો : તેઓ વેશ્યાના સ્પર્શથી ભ્રાટ થઈ જતા નથી.
૫૯૨. પોતાનું ભલું ઈચ્છાતી વ્યક્તિઓનો મહિમા કરો : તેઓ અશ્વીલ આનંદ વેચનારો લાંપટ સ્ત્રીના હાથનો સ્પર્શ કરતી નથી.
૫૯૩. સમજશક્તિ વિનાના માણસને કપટી સ્ત્રીનું આદિગન એકાંતમાં વાગતા વાદની મોલિની જેવું લાગે છે.
૫૯૪. શુંગારસજીત વેશ્યાના નાળુક હાથ નરકના ખાડા જેવા છે : અધમ મૂર્ખાઓ એમાં ડૂબો મરે છે.
૫૯૫. ભાગ્યની અવકૃપા થઈ હોય એવા માણસોને વેશ્યાઓ, માદક પીણાં અને જુગારમાં મજા આવે છે.

પ્રકરણ ટૃ
સુરાપાનનિષેધ

૫૭૬. કોઈએ પણ માદક પીણાં પીવાં નહીં; હા, જેમને સજજનોના આદરની જેવના નથી તે બોકોને પીવાં હોય તો લખે પીએ.
૫૭૭. નશીલા માણુસની સ્થિતિ જન્મદાત્રી માતાને પણ ધૃણસપદ લાગે છે, તો સજજન માણુસોને એ કેવો વાગતો હશે?
૫૭૮. માદક પીણાં જેવા અધમ વ્યસનનો લોગ બનનારને સજજનો 'લજાસપદ' કહી પીઠ ફેરવી હે છે.
૫૭૯. દાડુંદિયા સાથે દલીલ કરનાર અને નશાનો બુરાઈએ અંગે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરનાર વ્યક્તિ પાણીમાં ડૂબી ગયેલા માણુસના હાથમાંનો દીવો શેખનાર વ્યક્તિ જેવી છે.

પ્રકરણ ૬૪

જુગાર

૬૦૦. જુતો તો પણ જુગાર ન રમતા : લલચાવતો ગવ માછલી ગળી જાય તેવી તમારી જીત છે.
૬૦૧. જુગારીએ સો ગુમાવોને એક જ મેળવે છે : તેઓ સમૃદ્ધ થઈ શકે એવો ખરેખર કોઈ રસ્તો જગતમાં છે ખરો?
૬૦૨. જુગાર જેણું દારિદ્ર્ય લાવનાર બીજું કાંઈ નથી : માણુસના સારા નામને એ ખતમ કરે છે અને એના હદ્યને દુઃકૃત્યો તરફ ધકેલે છે.
૬૦૩. જુગારની લતરૂપે આવતી દારિદ્ર્યની પ્રતિલાથી અંધ બની ગયેલા માણુસો ભૂખે મરશે અને દુંકે પ્રકારનું દુઃખ લોગવશે.
૬૦૪. જુગાર તારી સમૃદ્ધ અને પ્રામાણિકતા ખલાસ કરશે : એ તારું હદ્ય કહોર બનાવશે અને તને દુઃખમાં ડુબાડી દેશે.
૬૦૫. કીંતિ, જ્ઞાન અને સમૃદ્ધ જુગારીને છાડીને ચાલ્યાં જશે : અરે ! તેને અન્ન અને કપડાં માટે ભીખ માગવી પડશે.

પ્રકરણ ટ્રેપ

ઓષધ

૬૦૬. સાધુસંતોષે વર્ષાવેલ વાયુ, પિત કે કફમાંથી કોઈ પણ એકનો એકદમ વધારો થઈ જાય ત્યારે રોગ થાય છે.
૬૦૭. ખાયિલો જોરાક પચી ગયા પછી નવો જોરાક ખાવામાં આવે તો શરીરને કોઈ ઓષધની નજર પડતી નથી.
૬૦૮. ખાયિલો જોરાક પચી જાય પછી જ પ્રમાણસર ખાવ : દીર્ઘયુષ્ણનો એ જ માર્ગ છે.
૬૦૯. ખાયિલો જોરાક પચી જાય અને જાદરાળિન તેજ બને ત્યાં સુધી થોબો : પછી તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય એવો જોરાક માફકસર બો.
૬૧૦. તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ મિતાહારી જોરાક બેશો તો શરીરમાં તકલીફ નહીં થાય.
૬૧૧. પેટમાં ભૂખ લાગી હોય ત્યારે ખાય તેને આરોગ્ય, અને વધારે પડતું ખાય તેને રોગ શોધતાં આવે છે.
૬૧૨. જાદરાળિનશક્તિને લક્ષમાં રાખ્યા વિના અકરાંતિયાની નેમ આહાર કરનારનો રોગ અંકુશમાં નહીં રહે.
૬૧૩. રોગ, એનું ઉદ્ભવસ્થાન અને ઈલાજ વિચારી પૂરી સાવચેતીથી ઉપાય કરો.
૬૧૪. તબીબ દરદીની સ્થિતિ અને રોગ જાણી લેવાં જોઈએ અને ઋણુને પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. પછી પૂરી સાવચેતીથી તેના ઈલાજો કરવા જોઈએ.
૬૧૫. બધા ઈલાજોનો આધાર ચાર બાબતો પર અવલબે છે : દરદી, વૈદ્ય, ઓષધ અને દવા બનાવવાવાળો.

વિભાગ ૩
વિવિધ વિષયો
પ્રકરણ ૮૬
કુલીનતા

૬૧૬. ઉત્તમ કુળમાં જન્મયા હોય અથવા જન્મનામાં સ્વભાવગત પ્રામાણિકતા અને થરમની તીવ્ર લાગણી હોય છે.
૬૧૭. કુલીન કુટુંબમાં જન્મેલામાં ત્રણ બાબતોનો અભાવ નથી હોતો : સદ્વર્તણૂક, સત્ય અને કોમળતા.
૬૧૮. સજજનમાં ચાર લક્ષણો હોય છે : હસતુ મુખ, ઉદાર હાથ, વાળીની મધુરતા અને વિનય.
૬૧૯. કરેડો રૂપિયા માટે પણ ઉમદા કુળની વ્યક્તિઓ પોતાનાં નામને લાંઘન નહીં લાગવા દે.
૬૨૦. ઉત્તમ અને ખાનદાન કુળના માણસોનાં સખાવતનાં સખનો ઘટો જાય તો પણ તેઓ ઉદારતા છોડતા નથી.
૬૨૧. તું સદ્ગુણી બનવા ઈચ્છતો હો તો સંકોચ કેળવ : તારા કુળનું માન વધુ એવું ઈચ્છતો હો તો સૌનો આદર કર.

પ્રકરણ ૮૭

પ્રતિષ્ઠા

૬૨૨. તારા જીવનના અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય હોય છીતાં તને હલકો પાડે એવું કામ ન કરતો.
૬૨૩. સમૃદ્ધિના દિવસોમાં નમૃતા કેળવો : પડતીના દિવસોમાં તમારી શ્રોષ્ટતાને જળવી રાખો.
૬૨૪. રાઈના દાસુા જેવડું પણ અધ્યમ કામ કરનાર માણસો પહાડ જેવડા મહાન હશે તો પણ વામાણ દેખાયો.
૬૨૫. પોતાનો અનાદર કરતા માણસોને વળગી રહેવા કરતાં તો મરણ શ્રોષ્ટતર છે.
૬૨૬. ચામડી શું સાચે જ ચિરંશ્વ છે કે સન્માનને લોગે પણ માણસ અને બચાવવા ઈચ્છે છે ?

મકરણ દ્વા

મહત્ત્વ

૬૨૭. ઉમદા સિદ્ધ માટેની આકંક્ષા એ જ મોટાઈ છે : ઉકરડા જેવું જીવન જીવું એ લઘુત્તા છે.
૬૨૮. જનમથી આત્માની મહત્ત્વા કે અલ્પતાતો નિર્ણય થતો નથી.
૬૨૯. પાવિત્ર વિના ખીચ્વ, તેમ આત્મનિષ્ઠા વિના મોટાઈ જળવી શકતી નથી.
૬૩૦. જે મહાન છે તેમની પાસે યોગ્ય સાધનો નિયોજવાનું સામર્થ્ય હોય છે, અને બીજી માટે અશક્ય હોય તેવું હાંસલ કરે છે.
૬૩૧. મહાનતા હંમેશાં નિરાંબરી અને વિનયી હોય છે, પણ અલ્પતા જગત સમક્ષ પોતાના ગુણની બઢાઈ હાંકે છે.
૬૩૨. મહાનતા સૌ પ્રત્યે વિનય દાખવે છે, પણ અલ્પતા ઉલ્લતાઈની પરાકાષ્ઠા છે.
૬૩૩. મહાનતા હંમેશાં બીજાની ક્ષતિઓને રક્ષકરૂપ છે : અલ્પતા બદનક્ષી સિવાય કથામાં રસ નથી બેતી.

મકરણ દ્વા

યોગ્યતા

૬૩૪. મહાન વ્યક્તિની યોગ્યતા એના ચારિત્ર્ય પર અવલંબે છે : બીજી કોઈ પણ સિદ્ધિઓ એની લાયકતમાં વધારો કરતી નથી.
૬૩૫. સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ, શરમ અંગે સંવેદનશીલતા, ભલમનસાઈ, અન્યના દ્વારો પ્રત્યે અનુગ્રહ અને સચ્ચાઈ એ ઉમદા ચારિત્રણની ઈમારતને ટેકો આપતા પાંચ સ્થંભો છે.
૬૩૬. અહિસા એ સંતનો અને મિષ્ટ વાણી એ સજજનનો વિશિષ્ટ ગુણ છે.
૬૩૭. નમૃતા એ બળવાનોનું બળ છે : સુપાત્ર વ્યક્તિઓ માટે તો એ દુશ્મનનો સામે કવચની ગરજ સારે છે.
૬૩૮. પાત્રતાની કસોટી શું ? પોતાના કરતાં ઊતરતી કક્ષાના માલસોમાં રહેલી શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરવો તે.
૬૩૯. પોતાને હાનિ પહોંચાડનારનું ભલું ન કરે તો સજજનની શ્રેષ્ઠતા કર્યા રહી ?

૬૪૦. મનુષ્ય પાસે ચારિત્યરૂપી સંપત્તિ હોય તો દરિદ્રતા શરમજનક નથી.
૬૪૧. સજજન મનુષ્યો જે સજજનતા છોડી દેશે તો ધરતી પણ માનવજીવનતા ભારને નહીં જરૂરે.

પ્રકરણ ૧૦૦

વિનયશીલતા

૬૪૨. જે મનુષ્ય ખુલ્લે હૃદયે સૌ કોઈને આવકારે છે તેની પાસે વિનયશીલતા આપમેળે આવે છે.
૬૪૩. ન્યાય અને નેકી પ્રત્યે અનુયાગ રાખનારની અને મદદરૂપ થવાની પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યની રીતભાતની જગત ઊંચી કિમત આકે છે.
૬૪૪. ગમતમાં બોલાયેલા હીણપતલબ્યા શબ્દો મનુષ્યને દુઃખરૂપ થાય છે : એટલે સારી રીતભાતવાળા માણસો દુશ્મનો પ્રત્યે કદી પણ અવિનયી થતા નથી.
૬૪૫. સારી પ્રજાને લીધે તો વિશ્વનો વ્યવહાર સરળતાથી થાલે છે : તેઓ ન હોય તો આ બધી સુમેળ ખતમ થઈ ધૂળમાં દટાઈ જશે.
૬૪૬. સારી રીતભાત વગરના માણસો લદે કાનસ જેવા ધારદાર હોય, પણ લાકડાની વખાર કરતાં તેમનું વિશેષ મૂલ્ય નથી.
૬૪૭. જે મનુષ્ય હસતો નથી તેને આ વિદ્યાળ જગતમાં થાળે દિવસે પણ અંધકાર દેખાયે.
૬૪૮. ગમાર માણસના હાથમાં સમુદ્ધિની સ્થિતિ ગંદા વાસણુમાં રાખેલા દૂધ જેવી થાય છે.

પ્રકરણ ૧૦૧

સન્માર્ગે ન વધરાતું ધન

૬૪૯. ધરમાં સમુદ્ધિના ઠગ રચે પણ તેનો ઉપભોગ ન કરે તે શબ્દવત્ છે.
૬૫૦. કોઈને પણ કંઈ આપ્યા વિના માત્ર ધન એકદું કરનાર કંજૂસ બીજા અપતારમાં રાક્ષસ થયે.
૬૫૧. બીજાને ધન આપે નહીં કે ચોતે લોગવે નહીં એવાં માણસો પાસે લાઘ્યાની સંપત્તિ હોય તો થા કામની ?

દ્વાર. દરિદ્રને કંઈ જ ન આપનારની સંપત્તિ પોતાના યૌવનને એકાન્તમાં વેડફટી અપ્સરા જેવી છે.

દ્વાર. નીતિનો વિચાર કર્યા વિના ભૂખમરો વેણીને મનુષ્ય ને સમૃદ્ધ ખડક્યે જાય છે તે અજાણ્યાના લાભ માટે જ હોય છે.

પ્રકરણ ૧૦૨

શરમની લાગણી

દ્વાર. સજજનો અયોગ્ય કરણી માટે જ શરમાય છે : રૂપસુંદરીની શરમ કરતાં એ શરમ બિનન્ પ્રકારની હોય છે.

દ્વાર. દેહમાં તો સૌ કોઈ રહે છે, પણ રહેવા જેવું ઘર તો સદગુણયુક્ત લજજ છે.

દ્વાર. અન્યની ફેલતી જાણે પોતાની હોય એમ માની શરમાનાર વ્યક્તિને કોમળતાનું ધામ સમજવી.

દ્વાર. કદી લજજું ન પડે એવાં સાધનો સિવાયનાં બીજાં સાધનોથી રાજ્યો મળતાં હોય તો પણ સજજનો તેમને સ્વીકારતા નથી.

દ્વાર. શરમાવા જેવાં કાર્યોથી જે શરમાતો નથી, તેનાથી સદાચાર શરમ અનુભવશે.

દ્વાર. લોકિક આચાર ત્યજી દેનાર વ્યક્તિ માત્ર કુદુંબ ગુમાવે છે, જ્યારે શરમ છોડનાર બધું જ ગુમાવે છે.

દ્વાર. જે વ્યક્તિમાં શરમ જ નથી તે ખરેખર જીવતી નથી : દોરી વડે હવથલ કરતી કઠપૂતળીઓની જેમ જીવન છે એવો તે ઢોંગ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૦૩

કુદુંબની ઉનતિ

દ્વાર. પરિશ્રમ કરવાના દઠ નિશ્ચયથી વ્યક્તિના કુદુંબની જેટલી ઉનતિ થાય છે તેટલી બીજા કશાથી થતી નથી.

દ્વાર. મુરુખાતનયુક્ત પરિશ્રમ અને ઊંડી સૂજ : આ બંને પરિપૂર્ણ હોય તો કુદુંબની ઉનતિ થાય જ.

૬૬૩. મનુષ્ય જ્યારે એવો દઢ સંકલ્પ કરે છે કે 'મારા કુટુંબને હું' ઉનનતિને માર્ગે લઈ જઈશ' ત્યારે એવો પણ કમર કસીને તેની આગળ આગળ ચાલે છે.
૬૬૪. કુટુંબને ઉનનતિના માર્ગે લઈ જવા માટે મોટી યોજનાઓ કર્યા વિના પણ જેઓ સખત પરિશ્રમ કરે છે તેમના હાથમાં આપોઆપ યશ આવે છે.
૬૬૫. જે કુટુંબને સજજનતો આધાર નથી હોતો તેનાં મૂળને આપત્તિઓ કોરી ખાય છે અને કુટુંબવૃક્ષ લોંય પર પટકાઈ પડે છે.

પ્રકરણ ૧૦૪

ઘેતી

૬૬૬. માણસ ગમે ત્યાં ભટકે તો પણ ઝોરાક માટે તો એણે હળને જ સંભારવું પડ્યો : તમામ મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં જેતી એ જ મુખ્ય ઉદ્યોગ છે.
૬૬૭. ઘેડૂતો સમાજની ધરીરૂપ છે : હળ ચલાવવાની અશક્તિને કારણે જેઓ બીજાં કામ કરે છે તેમને પણ ઘેડૂતો જ મદદરૂપ બને છે.
૬૬૮. ધરતીને ઝેડનાર જ ખરેખર સાચું જીવન જીવે છે : બીજાં બધાં તો એને અનુસરે છે અને ઓશિયાળા રોટ્બો ખાય છે.
૬૬૯. જે લોકોનાં જેતરો ધાન્યથી ઊભરાતાં કાળુસલાંની છાયામાં પોઢે છે તેમનો મહિમા કરો : અન્ય રાજયોનાં છત્રો તેમના સ્વાગતીનાં છત્રો આગળ નમી પડ્યો.
૬૭૦. કૃષિકાર હાથ જોડીને બેસી રહેશે તો અનાસકતાને પણ સહન કરવું પડ્યો.
૬૭૧. ઝડ કરતાં ખાતર વધુ લાલ આપે છે : નિદામણ થઈ ગયા પછી સિચાઈ કરતાં રખોણું વધુ લાભદારી નીવડે છે.
૬૭૨. 'મારી પાસે ખાવાના પણ સાંચા છે' એવું એદી માણસનું કંદન સાંભળીને સુંદરી વસુધરા મનમાં ને મનમાં હસી બે છે.

પ્રકરણ ૧૦૪

દારિદ્રય

૬૭૩. નિર્ધિનતા કરતાં વધારે દુઃખદાયી શું છે, એ જાણવાની તમારી ઈચ્છા છે? તો જાણી લો કે નિર્ધિનતા પોતે જ સૌથી વિશેષ દુઃખકર છે.
૬૭૪. અછત ઉચ્ચ કુળનાં મનુષ્યોને પણ માન-મરતબો ભુલાવી હે છે અને તેમની પાસે નરી દીનતાની વાણી બોલાવે છે.
૬૭૫. દારિદ્રયને નામે ઓળખાતા શાપને ઓથે હજારો દુઃખ છુપાગેલાં પડ્યાં છે.
૬૭૬. અહિનશય્યા પર કદાચ કોઈ સૂઈ શકે : પણ દરિદ્રતા વચ્ચે આંખનું મટકું મારનું પણ અશક્ય છે.

પ્રકરણ ૧૦૬

યાચના

૬૭૭. યાચના કરવા યોગ્ય વ્યક્તિઓ મળે તો યાચના કરો. જો તેઓ ના પાડશે તો તેમાં એમને શરમાવવાનું છે, તમારે નહીં.
૬૭૮. વિશાળ હદ્યવાળી અને અન્યનું સંત્માન જગવનારી વ્યક્તિ સમક્ષ ઊભા રહી યાચના કરવામાં પણ સૌંદર્ય છે.
૬૭૯. સત્તનું ઊભા રહે અને આપવાની ના ન પાડે એવા દાતાઓ આ જગતમાં છે, એટલે તો લોકો યાચક બને છે.
૬૮૦. શીતળ સ્થળોવાળું આ વિશાળ જગત જો યાચકો નહીં હોય તો દોરીને અધીન કઠપૂતળી જેવું બન્નો રહેશે.
૬૮૧. જો કોઈ યાચવા કે મેળવવાવાળું નહીં હોય તો દાતાઓને કઈ રીતે યથ મળશે?
૬૮૨. યાચકે કોથ કરવો નહીં; એની પોતાની અભાગી દરિદ્રતા બોધ માટે પૂરતી છે.

પ્રકરણ ૧૦૭

યાચનાનો લય

૬૮૩. પ્રેમથી અને લાગણીથી આપનાર પાસે યાચના કરનાર કરતાં હાથ લાંબો ન કરનાર લાંબો ગણો સુપાત્ર છે.

૬૮૪. વિશ્વના સરળનહારે એવું નિર્માણ કર્યું હોય કે ભીખ મારીને પણ મનુષ્યે જીવનું જોઈએ, તો બંધેતર એ છે કે તે ભૂખે મરે અને વિનાશને નોતરી વે.
૬૮૫. પરિકામ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા લોજન જેવી મીઠાશ બીજા કશામાં નથી, પછી ભવેને એ માત્ર નિર્મણ જગ્યાકત ભાત જ કેમ ન હોય?
૬૮૬. તમામ યાચકો પાસે મારી માગણી છે કે જે તમારે યાચનું જ પડે, તો પાસે હોવા છતાં પણ જેઓ આપે એવા નથી તેમની પાસે કદ્દી લાંબા હાથ કરતા નહિ.
૬૮૭. મારું હૃદય યાચનાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તો માત્ર દ્વારી ઉઠે છે, પણ જ્યારે તે યાચકોનાં થતાં અપમાનનો વિચાર કરે છે ત્યારે તો શબ્દવત બની જાય છે.
૬૮૮. ઠંડો જાકરો યાચકને મારી નાખે છે, પણ જાકરો દેનાર પોતે મુત્યુથી કદ્દીય બચી શકવાનો છે ખરો?

પ્રકરણ ૧૦૮

અધ્યાત્મ જીવન

૬૮૯. જે પતિત થયેલા છે એ મનુષ્ય નથી, તેમ છતાં કેટલી બધી હદે મનુષ્ય જેવા જ દેખાય છે!
૬૯૦. ધર્મ-અધ્યમને જાણનાર કરતાં અજ્ઞાની-અધ્યમ મનુષ્યો વધારે ભાગ્યવાન છે, કારણ કે એમના હૃદયમાં ચિનતા હોતી નથી.
૬૯૧. અધ્યમ મનુષ્યો દેવ જેવા છે, કારણ કે તેઓ પણ મનમાની રીતે વર્તે છે.
૬૯૨. અધ્યમ મનુષ્ય જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે સારો મનુષ્યોને જુઝે છે ત્યારે તેમને પાછાં પાડવામાં ગર્દ વે છે.
૬૯૩. સજનનને સમજાવવા માટે એક શરીર પૂરતો છે : પરંતુ પામરને તો શેરડીની માફક પીલોએ ત્યારે જ તે નમતું આપે છે.
૬૯૪. પાડોશીને જરા સુખી જેણે કે તુરત અધ્યમ માણસ તેની જોડખાંપણ શોધી કાઢ્યે.

અ'ડ ૩

પ્રેમ

વિલાગ ૧

ગુરુત્વાળન

પ્રકરણ ૧૦૬

મોહભાગુનો જાખમ

૬૮૫. રત્નજિત આકૃતિ જેવી ને દૂર દૂર દેખાય છે તે વનદેવી છે? રૂપરૂપના અંભાર જેવી હેલ છે? કે સરળ લાવણ્યમયી બાળા છે? ખરેખર, હું ઓટલો બધો અંજાઈ ગયો છું કે એનું સાચું સ્વરૂપ વર્ણવી શકતો નથી.
૬૮૬. યમહેવની અત્યાર પૂર્વ મને ક્યારેય જાણ નહોતી; હવે જાણ થઈ : એ શીનું રૂપ બે છે, એનો આંખો વિશાળ અને વેધક છે.
૬૮૭. તે સરળ અને લાવણ્યમયી છે, પણ એનો આંખો સંઘર્ષ કરવામાં કુશળ છે, કારણ કે એના પર દાઢિ કરનારના પ્રાણનું એ પાન કરે છે.
૬૮૮. જ્યારે ભ્રમણે વંડતી થશે અને દાઢિ આડે આવરણ રચણે ત્યારે એ નેત્રોમાં મને કંપાવી દેતી વિલ્લબળતા પ્રગટાવવાનું બળ નહીં રહે.
૬૮૯. સમરાંગણુમાં મારો સામનો નથી કર્યો એમને પણ કંપાવતું મારું પુરુષત્વ એના રૂપાણા ભાવપ્રદેશથી પરાભૂત થઈ જાય છે.
૭૦૦. મદ્ય તો એને ચાખનારને જ આનંદ આપે છે : પ્રેમની જેમ એ જોવા માત્રથી જ કંઈ આનંદ આપતો નથી.

પ્રકરણ ૧૧૦

પુરુષ

૭૦૧. સુરમો આંનેલી તેની આંખોની બે દાઢિઓ છે : એક હદ્યને સન્તાપ આપે છે, બીજી વેદનાને શાંત કરે છે.
૭૦૨. તેણે પ્રથમ જેણું અને પછી નીચે નમી પડી : અમારી વર્ચે જડપથી વધી રહેલા પ્રેમના તરુણ છાડને જાણે એ જળનું સિચન કરતી હતી.
૭૦૩. હું એના તરફ જોઉ છું ત્યારે એ નીચે જુઓ છે : પણ હું બીજે જોતો હોઉ છું, ત્યારે તે મારા તરફ દાઢિ કરે છે અને મૃદુ સિમત કરે છે.
૭૦૪. ઉમંગવિહોણી નિદા અને કોધયુક્ત દાઢિ : એ ઉપેક્ષાનો દેખાવ કરતી પણ હદ્યમાં તો આપણને ખરેખર ચાહતી વ્યક્તિઓનાં લક્ષણો છે.

૭૦૫. મારો વિનયયુક્ત દેખાવ અને મૃદુ હાસ્ય જોઈને તન્વાંગી તરુણીનું હદ્ય ટ્રેવ છે : મારું પ્રેમભર્યું સિમત એને વિશેષ સૌનદર્યવતી બનાવે છે.
૭૦૬. આપણને ચાહે છે એમની આંખોમાં જ આપણા તરફ અત્યંત ઉદાસીનતા જોવા મળે છે, જાણ કે આપણાથી પૂર્ણિપણે અપરિચિત હોય !
૭૦૭. જ્યારે આંખો આંખોને સંમતિ આપે છે, ત્યારે વાણી સર્વથા નિષ્પ્ર્યોજન બની જાય છે.

પ્રકરણ ૧૧૧ મિલનનો મહિમા

પ્રેમી

૭૦૮. પંચેનિદ્રયમાંથી પ્રગટ થતા સર્વ આનંદો ચળકતાં કંગન પહેરતી આ અવિવાહિત કન્યામાં જોવા મળશે.
૭૦૯. રોગનું કારણ એક ચીજમાં હોય, પણ તેનો ઉપચાર હંમેશાં બીજી ચીજમાં હોય છે : પણ આ રૂપવતી કન્યા જે તીવ્ર વેદના ઊભી કરે છે, તે તો તે એકલી જ મટાડી શકશે.
૭૧૦. ક્રમળ જેવી આંખાવાળા પરમેશ્વરનું જગત પ્રિયતમાના કોમળ હાથ કરતાં વધુ મધુર હોય છે ખરું ?
૭૧૧. પ્રિયતમા દૂર હોય છે ત્યારે દાડે છે, પાસે હોય છે ત્યારે તાજગી પ્રેરતી શીતળતા અર્પે છે : અરે ! આવો વિલાણ અહિન તેણે ક્યાંથી હાથ કર્યો ?
૭૧૨. દેવોના અમૃતમાંથી મારી ભોળી પ્રિયતમાના હાથ સર્જ્યા છે : એનો પ્રત્યેક સ્પર્શ મારા મરણાસન્ન અવયવોને સજ્જવન કરે છે.

પ્રકરણ ૧૧૨ સૌદર્યનો મહિમા

પ્રેમી

૭૧૩. હે ભાગ્યશાળી જુઈ પુણ ! તું કોમળ છે. પણ તારા કરતાં પણ વિશેષ કોમળ મારા હદ્યને આકર્ષનાર છે.
૭૧૪. હે હદ્ય ! તું પુણ જુઓ છે ત્યારે બ્યાકુળ થઈ જાય છે. ખરેખર, તું એમ માને છે કે માનવી તરફ નજર નાખો રહેલાં તમામ પુણ્યો પ્રિયતમાની આંખ જેવાં છે !

૭૧૫. એના હાથ વાંસ જેવા છે : એની કાયા કોમળ પર્ણ જેવી છે : મોતી જેવું એનું રિમત છે : એના વક્ષઃસ્થળમાં સૌથી તીવ્ર સુગંધ છે. કાજળ આંજલી આંચો બરદી જેવી તીક્ષ્ણ છે.
૭૧૬. પ્રિયતમાની આંચોને પોતાના જેવી જ સુંદર જેઈને આસમાની રંગનું પુષ્પ નાસીપાસ થાય છે, અને એને જુઓ છે ત્યારે શિર જુકાવી દે છે.
૭૧૭. એણે પોતાની કાયાને જૂઈ પુષ્પથી શાળગારી છે, પણ એની દાડલી કાઢી નથી. અરે, એના વજનની એની કમર કચડાઈ જશે અને તત્કાળ ભાંગી પડશે !
૭૧૮. આકાશના તારા પોતાના પ્રદેશમાંથી બહાર આવે ત્યારે વિમાસણમાં પડી જાય છે કે ક્યો ચંદ્ર છે, અને ક્યો સુંદરીનો ચહેરો છે.
૭૧૯. હે ચંદ્ર, તારું કલ્યાણ થાવ ! આ સુંદરીના જેવો તારો ચહેરો યમકે તો હું તને પણ ચાહીશ.
૭૨૦. જૂઈનું પુષ્પ અને હંસના પિચળ આ સુંદરીના પગ જેવાં સુંદર છે.

પ્રકરણ ૧૧૩

ગ્રેમનો અહિસા

૭૨૧. કોમળ સ્વરે બોલતી સુંદર ખીના હોઠ પરનો જાકળ જાણે મધ અને દૂધનું સંયોજન છે.
૭૨૨. દેહ અને આત્મા વચ્ચે કેવો પ્રબળ ગ્રેમ છે ! એવો જ ગ્રેમ મને મારી ભોળી નાયિકા પ્રત્યે છે.
૭૨૩. મારી આંખની કોકીમાંની પ્રતિમા ! તારું સ્થાન છોડ, અને હું જેને ચાહું છું એને જગા આપ. એને માટે અન્ય કોઈ શ્રેષ્ઠ નિવાસસ્થાન નથી.
૭૨૪. તે પાસે હાય છે ત્યારે જાણે જીવન છે, અને પાસથી ખસી જાય છે ત્યારે મૃત્યુ જેવું લાગે છે.

ગ્રેમિકા

૭૨૫. પ્રિયતમ મારી આંખોમાં એવો સૂક્ષ્મ રીતે વસી ગયો છે કે ક્યારે ય તે ખસવાનો નથી; આંખ મટકાવીશ તો પણ એને ઈજા થવાની નથી.
૭૨૬. પ્રિયતમ સદાય મારાં નેત્રોમાં વસે છે: એટલે હું કાજળ આંજલી નથી. કાજળ આંજલું એટલામાં પ્રિયતમ ત્યાંથી ખસી જાય તો !

૭૨૭. પ્રિયતમ સદેવ મારા હૃદયમાં વચો છે. એટલે તો તુનો ખોરાક ખાતાં હું
ડરું છું. રહેને એ દાંજી જય તો !

૭૨૮. મને જય છે કે હું મટકું મારીશ તો એક ક્ષણ માટે પણ તે નજર બહાર
ચાલ્યો નથો; અને એ કારણે ગામના બાકો એના પર નિર્દ્યતાને
આક્રેપ કર્યે.

પ્રકરણ ૧૧૪

ઓચિત્યની ભર્યાદાનું ઉદ્દ્દલંઘન

પ્રેમી

૭૨૯. મારી પાસે મનની દફતા અને કોમળતા નંને હતી : હવે તો પ્રેમથી
જૂરતા પ્રેમીઓ નેના પર સવારી કરે છે તે તાડનાં પાનની ભારી જ
મારી પાસે છે.

૭૩૦. દફતા અને નાજુકાઈથી બાંધિલા તરાણા પર મેં ભરોસા મૂક્યો હતો. પણ
ધસમસતો તીવ્ર લાગણીનો પ્રવાહ એને કયાંનો કયાં ખેંચી ગયો છે !

પ્રેમિકા

૭૩૧. તીવ્ર લાગણીઓ માર્યા વિવેકથકિતને કે બલમનસાઈને લક્ષમાં વેતી નથી,
અને નિસ્ખલત ન હોય તેમ મારી ગુમ વાતને ચોતરછ ખુલ્લી પાડે છે.

૭૩૨. મારી તીવ્ર લાગણીઓને લાગે છે કે એમની કોઈ દરકાર કરતું નથી.
એટલે તો જહેર માર્ગો પર તે ધ્યેયછ વિહાર કરે છે.

૭૩૩. મારી આજરીમાં જ મૂર્ખ બાકો મને હસે છે : મેં જે મનોવેદના
અનુભવી છે તેનો તેમને અનુભવ નથી.

પ્રકરણ ૧૧૫

લોકનિદા

પ્રેમી

૭૩૪. પુણ્ય નેવી આંઝોવાળી મારી પ્રિયતમાના વિરલ ગુણને ગામના બાકો
જાણતા નથી : લોકનિદાએ તો મને પ્રિયતમા સુલભ કરી આપી છે !

૭૩૫. સુરાના એક ખાલાથી નેમ થરાનીની તૃપ્તા વધે છે, તેમ પ્રેમિકાની લાગણી-
ઓની બીજાઓ દ્વારા થતી ખોજ, પ્રેમી માટેના માધુર્યમાં વધારો કરે છે.

પ્રેમિકા

૭૩૬. અમારી મુલાકાત માત્ર એક જ દિવસની હતો : પણ એ વિષેની બોકનિદા તો શહુરૂથી સર્પ ચન્દ્રને ગળી ગયો ત્યારથી શરૂ થઈ ગઈ છે !
૭૩૭. મારી મનોવૈદનાને પોષવાની બોકોની વાતોએ ખાતરની અને માતાના દ્યપકાએ પાણીની ગરજ સારી છે.
૭૩૮. મારી લાગણીઓને હણી નાખવાનું બોકનિદાનું કામ એ ધી રહીને અહિન હોલવવા જેવું છે.

વિભાગ ખીને

પ્રેમપાવિચ્ચ

પ્રકરણ ૧૧૬

વિરાઝવેદના

પ્રેમિકા

૭૩૯. એક સમય એવો હતો કે એને જેતો અને મને પરમ આનંદ થતો : હવે તો એનું આલિગન મને ઉદાસ કરી મૂકે છે, કારણ કે મને ભય છે કે તે વિખૂટો પાડવાનો છે.
૭૪૦. ‘આનંદમાં રહેણ’ એવી આજ્ઞા કરનાર જ મારાથી વિખૂટા પડવાનો વિચાર કરે, એ કેવું વિચિત્ર ! એના ગંભીર વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકું તો હું ઉપાલંબપાત્ર ગણાઉં !
૭૪૧. હે સખી, મારું જીવન બચાવવા ઈચ્છતો હો તો એને જતો અટકાવ : તે મારાથી વિખૂટો થશે તો, મને ભય છે કે, એના પુનરાગમન વેળા એનો સત્કાર કરવા હું જીવતી નહીં હોઉં.
૭૪૨. મારા કાંડાને બરાબર બંધબેસતાં કંકણો સરી પડ્યાં છે એ જ કારણે, મારો સ્વામી વિદાય થશે છે-એવી વાત તો નહીં ફેલાય ને ?
૭૪૩. સ્પર્શીએ તો જ દયાય એવા અહિન પાસે, દૂર રહીને જે બાળી શકે છે તે પ્રેમના જેવી તાકાત છે ?

પ્રકરણ નેત્રી

વિરહશોક અને હુંઘ

પ્રેમિકા

૭૪૪. અરણાનાં પાણીને ગમે તેટલું ખાલી કરો તો પણ વારંવાર ઊભરાય છે :
તે પ્રમાણે મારી વેદનાને જેમ જેમ ગુણ રખવા કોથિથી કરું છું,
તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ પ્રગટ થાય છે.
૭૪૫. શોકને છુપાવવાનું મારું ગન્નું નથી, ઇતાં એને પ્રકટ કરવામાં નિમિત્ત
બનેલાને એ વિશે કહેતાં હું સંકોચ અનુભવનું છું.
૭૪૬. મારા જીવનના બે અંતિમોમાં એક છેડે તીવ્ર લાગણી અને બોજે છેડે
નાનુકાઈ ધલા ભાર સાથે લટકી રહી છે : લાયારીપૂર્વક વેદના
અનુભવતી કાયા એમના વજનથી નૂઠી પડે છે.
૭૪૭. ધ્રિયતમ માટે તીવ્ર લાગણોનો મહાસાગર મારામાં ઉછળી રહ્યો છે :
પરંતુ તેને તરી જવા માટે વિશ્વસનીય નૌકા નથી.
૭૪૮. હું પ્રેમના તોઢાની મહાસાગરમાં તરું છું, પણ એના કોઈ કિનારાની
તપાચ કરતી નથી : મધ્ય રાત્રિએ હું એકલી હોકી છું અને મને
સાંત્વન આપનાર કોઈ હોતું નથી.
૭૪૯. કૃપાણુ રાત્રિ તમામને હિંડોળી ઊંધાડી દે છે : મારા સિવાય એને કોઈ
સાથ આપનાર નથી.
૭૫૦. નિર્દ્દ્ય ધ્રિયતમની અપેક્ષાએ ધીમે ધીમે ગતિ કરતી રાત્રિ આજે મને
વિશેષ નિર્દ્દ્ય લાગે છે.
૭૫૧. તે જ્યાં છે ત્યાં, મારા લ્લદ્યની માફક મારી આઝો દોડી શકે તો, એને
અશુઓનો મહાસાગર તરવો ન પડે.

પ્રકરણ ૧૧૮

ઉત્કંઠાથી રાહ જોઈ આંખો નિસ્તેજ કરવી

પ્રેમિકા

૭૪૨. આંસુની આ ફરિયાદ થા માટે? એણે જ મને પ્રિયતમ દેખાડયો છે, એટલે તો આ શોકદાયક સંતાપ મારા પર આવી પડયો છે.
૭૪૩. કેવી વિચિત્ર વાત કે ઉતાવળ કરી પ્રિયતમ ઉપર દાઢિ નાખનાર આંખો પોતાની ભૂલનાં પરિણામો ધીરજપૂર્વક સહન કરવાને બદલે આજે શોક કરે છે.
૭૪૪. તે દિવસે આંખોએ સ્વેચ્છાએ જ તેના પર દાઢિ માડી હતી, અને આજે પોતાની મેળે અશુદ્ધો સારે છે : પોતાની જતને તે કેવી હાસ્યાપદ બનાવે છે ?
૭૪૫. મહાસાગરથી પણ વ્યાપક મનોવેદના લાવનાર મારી આંખો હવે શોકથી ઝૂરે છે અને ઊંઘી પણ થકતી નથી.
૭૪૬. સત્યાનાશ જણે એ આખનું, જે તે દિવસે આવેશથી, આતુરતાથી અને લુંધ્યપણે એના દેહ પર હેરાઈ હતી ! હવે તો એ ઝૂરીઝૂરીને મૂળમાંથી સુકાઈ જય તો સારું :

પ્રકરણ ૧૧૯

ગ્રેમના વિયોગથી નિસ્તેજતા

પ્રેમિકા

૭૪૭. પ્રિયતમની વિદાયને સંમતિ આપનાર હું જ હતી ; મારી નિસ્તેજતાની ફરિયાદ હવે હું કોને કરું ?
૭૪૮. મારાં સોંદર્ય અને નભૂતાને તેણે હરી લીધાં છે. બદલામાં હૃદયની વ્યથા અને નિસ્તેજતા સિવાય કંઈ જ આપ્યું નથી.
૭૪૯. તે દિવસે પણ પ્રિયતમ ત્યાં ગયો, અને ફીકાશ મને અહીં શોધતો આવી !
૭૫૦. દીવો હોલવાઈ જય તેની અંધકાર રાહ જુઓ છે, તેમ ફીકાશ પ્રિયતમથી થનારા મારા વિયોગની રાહ જુઓ છે,

૭૬૧. હું એના આલિગનમાં સમાઈ ગઈ છું : ટૂંક સમયને માટે જ હું
તેનાથી વેગળી પડી, અને જુઓ, જોણ ફીકાશ મને ગળી ગઈ છે.
૭૬૨. 'જુઓ તો ખરા, એ કેવી પાંહુર અને ફિક્કી પડી ગઈ છે' એમ કહી
મને ઠપકો આપનારા બોકો છે; પરંતુ મને ત્યજ જવા માટે એને
ઠપકો આપનારે કોઈ નથી.

પ્રકરણ ૧૨૦

પતિની એકરૂપતાના અલાવે હૃદયવેદના।

પ્રેમિકા

૭૬૩. પૃથ્વીને મન નેમ વર્ષી તેમ પ્રિયતમાને મન એને ચાહનાર પ્રિયતમની કોમળતા.
૭૬૪. બીજા પ્રેમ કરે તેથી શુ? પ્રિયતમનો પ્રેમ ન મળે તો કીને પરતી
પર કોઈ સુખ નથી.
૭૬૫. લાક્કડી પરનો બોજ બને બાંનુ હોય તો ઊંચકવામાં મજા આવે છે.
તેવું જ પ્રેમનું છે. પ્રેમ એકપણી હોય તો તે નાસદાયી થઈ પડે છે.
૭૬૬. કામદેવ મારા પર જ હલ્લો કરે છે, કારણ કે મારાં દુઃખો અને યાતનાઓ
નેવા માટે તેને આંખો નથી.
૭૬૭. ક્લીસમું આ જગતમાં કોઈ દફનિશ્ચયી નથી. પ્રિયતમના ભાયાણું સંદેશાઓ
ન મળે છતાં તે જીવવાનું ચાલુ રહે છે.
૭૬૮. હે હૃદય, તારું કલ્યાણ થાવ! તને જે ચાહતો નથી તેની આગળ તું શોક
પ્રદર્શિત કરે છે : એવું બને કે તું સાગર સૂક્ષ્વવાનો પણ પ્રયત્ન કરે!

પ્રકરણ ૧૨૧

ગોરહાજરીનો ઉદ્ઘોગ

પ્રેમી

૭૬૯. સમરણ માત્રથી પ્રેમ હૃદયને ઉણા આપે છે : પ્રેમ મહિરા કરતો ય
મધુર છે.
૭૭૦. જે કાણે મારા ચિત્તમાં હું પ્રિયતમાની પ્રતિમાનું સમરણ કરું છું એ કાણે
જ મારો શોક અદશ્ય થઈ જાય છે : ખરેખર, પ્રેમ બધી રીતે
બહુમૂલ્ય છે,

પ્રેમિકા

૭૭૧. મને હેડકી આવતાં આવતાં અટકી ગઈ : મારું ચિત્રવન કરવાનું વિચારીને પછી એણે માંડી વાળ્યું હશે?
૭૭૨. અમારા મિલનનું સમરણ જ મને હજી સુધી જીવંત રાખે છે : મારામાં બીજું કયું જીવંત તત્ત્વ છે?
૭૭૩. મારી સમૃતિ એનાથી પરિપૂર્ણ છે છતાં મારું હદ્ય અંદરથી બળે છે; તો હું એને ભૂલી જઈશ તો મારી થી સિદ્ધિ થશે?
૭૭૪. મારા હદ્યમાં થાસુત સ્થાન અંકિત કરીને વિખૂટા પહેલા પ્રિયતમ પર મારી દાખિલ મુનઃ ન ઠરે ત્યાં સુધી, હે ચન્દ્ર ! મારી પ્રાર્થના છે કે તું ક્ષિતિજ પર અસ્ત ન થતો.

પ્રકરણ ૧૨૨

સ્વઅનાવસ્થાનો મહિમા

પ્રેમિકા

૭૭૫. પ્રિયતમનો સંદેશો લાવનાર સ્વઅનનાં હું થાં થાં અલિવાદન કરું?
૭૭૬. જો હું મારી આંખને નિદ્રા માટે સમજાવી શકું, તો સ્વઅનમાં મારા પ્રિયતમ પાસે ઉડીને જઈ પહોંચું ને હજુ સુધી હું કેમ જીવન ટકાવી શકી છું તેની કથા કહું.
૭૭૭. તેને સ્વઅનમાં જોઉં છું એ કારણે જ મારું જીવન ટકે છે : જગૃતિમાં તો એ એનું મુખ પણ બતાવતો નથી.
૭૭૮. સ્વઅન મને પ્રેમનો પૂર્ણ આનંદ આપે છે, કારણ કે જગૃત અવસ્થામાં મારા પર કૃપા કરવાની ના પાડનારને તે પ્રત્યક્ષ કૃપા કરે છે.
૭૭૯. જો જગૃત અવસ્થા જ ન હોત તો કેવું સારું ! તો મારું સ્વઅન ક્યારે ય અંડિત ન થાત અને મારો પ્રિયતમ મારાથી ક્યારે ય વિખૂટો ન પડત.
૭૮૦. નિદ્રામાં તે મને આલિગન આપે છે અને જેવી આંખો જોલું છું કે તુરત હદ્યમાં ધસી આવે છે.
૭૮૧. બોકો તો કહે છે કે એ મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે : તેઓ સ્વઅનમાં એને નહીં જોતા હોય એટલે એમ કહેતા હશે ?

પ્રકરણ ૧૨૩
સંધ્યાકાળનો ઉદ્ઘેગ

પ્રેમિકા

૭૮૨. સંધ્યાદેવી, તને નમસ્કાર ! પણ તને સંધ્યાદેવી કોણ કહે ? ખરેખર,
તો તું પરિણીતોના પ્રાણ હરનારી છે !
૭૮૩. હે સંધ્યા, તું જિન્ન અને નિસ્તેજ દેખાય છે. હે પ્રિય, તું કૃપા કરી
કહે કે તારો પ્રિયતમ શું મારા પ્રિયતમ જેટલો જ નિર્દ્ય છે ?
૭૮૪. જાકળભીની સંધ્યા એક સમયે મારી પાસે કાંપતી અને નિસાસા નાખતી
આવતી : હવે તો એ હિમતપૂર્વક આગળ ધ્યે છે અને મારા હદ્યમા
શોક અને નિરાશા છવાઈ જાય છે.
૭૮૫. પ્રભાત પર મેં શો ઉપકાર કર્યો છે ? અને સંધ્યાનું મેં શું બગાડ્યું છે ?
(પ્રભાત શોકને થાંત કરે છે; સંધ્યા વિશેષ તીવ્ર બનાવે છે.)
૭૮૬. અરે દિવસ ! મારો પ્રિયતમ મારી પાસે હતો ત્યાં સુધી સંધ્યાના ડંખની
વેદના આટલી દીર્ઘ હોય એ હું કયારે ય જાણતી નહોતી.
૭૮૭. આ વિરહદુઃખ પ્રાતઃકાળે કળી સમ હોય છે; દિવસ દરમયાન એની એક
એક પાંખડી ખૂબે છે અને સંધ્યાકાળે તો પૂર્ણપણે ખીલી ઉઠે છે.
૭૮૮. બાકે એને ગોપાલની વાંસળી કહે છે, પણ મારે માટે તો એ ખરેખર
જીવેણું શક્ય છે : સંધ્યાકાળનું આગમન થયું હોય તેમ એ મારા હદ્યને
વીધ છે.

પ્રકરણ ૧૨૪
સુંદર શરીરની કૃશતા

૭૮૯. વહેતાં અશ્વવાળી મારી નિસ્તેજ આપ્યો એવી દેખાય છે કે અન્ય
સમક્ષ મારા પ્રિયતમની નિષ્ઠુરતા પ્રગટ કરી બેસે.
૭૯૦. જે બાહુ વિવાહના દિવસે આનંદથી કૂલ્યા નહોતા સમાતા તે આજે
એવા દેખાય છે કે સમગ્ર વિશ્વ સમક્ષ વિદાયની ઉદ્ઘોષણા કરશે.
૭૯૧. પ્રિયતમના વિરહથો બાહુઓએ પરિચિત સૌનંદર્ય ગુમાવી દીધું છે, અને
તે એવા તો કૃશ થઈ ગયા છે કે એમના પર રહેતાં કંકણો પણ
આપોઆપ સરી પડે છે.

૭૮૨. લોકો પ્રિયતમને નિર્દ્ય રીતે ઉપાલંબ આપે છે; એટલે હું કૃશ થતા અને કંકણોને સરી પહોંચા દેતા મારા બાહુઓની નિદા કરું છું.

પ્રેમી

૭૮૩. એક દિવસ પરસપર સનેહાલિગન કરતાં હતાં ત્યારે મેં ભુજબંધને સહેજ શિથિલ કર્યો, અને તુરત જ મુજધાનો ભાવપ્રદેશ વિવર્ણ થઈ ગયો.
૭૮૪. દાખાલિગન વેળાએ એક શાસોશ્વાસ પણ અમારી વર્ષે પ્રવેશી જાય તો જળ ભરેલા વાદળની જેમ એની વિશાળ આંખોમાંથી એકાએક રક્ત વહેવા માંડશે.

પ્રકરણ ૧૨૫

હૃદયને સંખોધન

પ્રેમિકા

૭૮૫. હે મારા હૃદય, આ અસાધ્ય રોગનો કોઈ ઉપયાર તું નહીં વિચારે ? વિચારીને મને નહીં જણાવે ?
૭૮૬. મારા હૃદય, શાંત થા ! તું મૂર્ખ છે : એને તારા પ્રત્યે પ્રેમ નથી અને તું એની અનુપસ્થિતિનો શોક કરે છે.
૭૮૭. હૃદય, તું એની પાસે જતું હોય તો તારી સાથે આ આંખોને પણ બદ્ધ જા, નહીંતર એના દર્શન માટે જંખતી એ મારો ભક્ત કરી જશે.
૭૮૮. હે મારા હૃદય, તું પ્રેમ ત્યજી દે અથવા લંજા છોડી દે. એકીસાથે બંનેનું આલભન બનવા હું અસમર્થ છું.
૭૮૯. તું જણે છે કે પ્રિયતમ તારામાં જ વસ્યો છે, ત્યારે હે હૃદય, તું કોનું મિલન જંયે છો?

પ્રકરણ ૧૨૬

ગૌરવભર્યો સંકોચ ગુમાવવો

પ્રેમિકા

૮૦૦. વિનયના આગળાથી બંધ થયેલું દ્વાર પણ પ્રભળ પ્રેમની પરશુને નમતું આપે છે.

૮૦૧. પ્રેમ નિર્દ્ય છે : મધ્યરાત્રિએ મારા હદ્યને પોસે છે.
૮૦૨. મારા પ્રેમને હદ્યપિલરમાં પૂરી રાખવા માટે ખરેખર પ્રેરણ કરું છું : પણ ખરબ આવ્યા વિના તો પ્રકટ થઈ જાય છે.
૮૦૩. હે શોક ! તું મને કેમ ચાહે છે ? જેણે મને નિષ્ઠુરપણે વજ્ઞ દીધી એને હું અનુસરું એમ ઈચ્છે છે ?
૮૦૪. હું ગુસ્સે થઈ જતી રહેવા ઈચ્છતી હતી, પણ મો એને આલિગન આપ્યું, કારણ કે મેં જોધું કે મારું હદ્ય તો એને કયારનું ય મળી ચૂક્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૨૭

ગ્રેમીઓની મિલનઅંખના

પ્રેમિકા

૮૦૫. મારી આંખાએ ચમક ગુમાવી દીધી છે અને તે નીરસ બની ગઈ છે : દીવાલ પર ટપકાવેલા દિવસો ગણીગણીને મારી આંગળીઓ ધસાઈ ગઈ છે.
૮૦૬. સખી ! હું આજે જ ભૂલી જાઉ તો શું ખાટું ? મારું સૌન્દર્ય મને ત્યજને ચાલ્યું ગયું છે અને કંકણ હસ્તમાંથી સરી ગયાં છે.
૮૦૭. મારા સ્વામીને ધરે પાછો તો ફરવા દો : એક જ દિવસમાં હું એની ઉપસ્થિતિનું અમૃત પી લઈશ અને શરીરને કૃશ કરતા રોગને વિદાય આપી દઈશ.

ગ્રેમી

૮૦૮. રાજવી ભવે તત્કાળ યુદ્ધ શરૂ કરે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે ! હું સાંજે ધરે પાછો ફરું, તેને મળું કે સ્નેહાલિગન આપું તે પહેલાં જ મારી પ્રિયતમાનું હદ્ય ભર્યાન થઈ ગયું હોય, તો આ બધું શા કામનું ?

પ્રકરણ ૧૨૮
અગ્રગાં વિચારો જાણવા

પ્રેમી

૮૧૦. પ્રિયે ! તું તારા વિચારો છુપાવવાનો ભલે પ્રયત્ન કરે, પણ તારી આંખો તને સાથ નથી આપતી, અને મને કહે છે કે તારા ઉરપ્રદેશમાં કોઈ વિચિત્ર લાગણી ખળખળી રહી છે.

અવાક સ્થીને ઉદ્ધેશીને —

૮૧૧. તારું સૌંદર્ય નેત્રદીપક છે. તારા બાહુ વાંસની કુંપળ જેવા છે; હે સરલહૃદય ! સ્ત્રીઓમાં પ્રકૃતિદા સંકોચ તો હોય છે, પણ તારી લજજાનો તો પાર નથી !

૮૧૨. સ્ફિટિક મોતીમાંથી સુત્ર દેખાય એમ તારા પારદર્શક હૃદયમાંથી સરતા વિચારો કળી શકાય છે.

૮૧૩. કળીમાં અપ્રગાં સુગંધ ભરેલી છે : આ મુજધાના અર્ધ સિમતમાં ગહન મર્મ.

પ્રેમિકા એકાંતમાં પોતાને સંબાધિ છે :

૮૧૪. હું જાતે વાંચી લઉં તે પહેલાં નવરિત ગતિએ મારાં કંકણે મારા કૃપા-વંત પતિના હૃદયની ઉદાસીનતા વાંચી લીધી !

૮૧૫. મારો પ્રિયતમ તો ગઈ કાબે જ વિખૂટો પડ્યો : પણ મારા શરીરે તો સાત દિવસથી પ્રકુલ્પિતતા ગુમાવી દીધી છે.

સખી પ્રેમીને કહે છે :

૮૧૬. તેણે પ્રથમ પોતાનાં કંકણ અને નાળુક બાહુ સામે જોયું, પછી પગ તરફ નજર કરી : આટલા સંકેતો તેણે મને કર્યો.

પ્રેમી સખીને કહે છે :

૮૧૭. એ મને વિરહની વેદનાની વાત કરે છે અને હું પરદેશ જાઉ તો સાથે લઈ જવા વીનવે છે : નેત્રોથી જ વાત કરવાની નાળુક કળામાં એ શ્રેષ્ઠ નીવડી.

પ્રકરણ ૧૨૯
મિલનઅંખના

પ્રેમિકા

૮૧૮. વિચાર માત્રથી આનંદ થાય અને દર્શન માત્રથી સુખ અનુભવાય : એ મહિરાને લીધી નહીં, પ્રેમને લીધી જ.
૮૧૯. વટવૃક્ષ કરતા પ્રેમની માત્રા વધી જ્યા ત્યારે રાઈના દાણા જેવડી નારાજ પણ હદ્યમાં પ્રવેશી શકતી નથી.
૮૨૦. ભલે તે મારી ચિત્તા ન કરે અને મન ફાંચે તેમ કરે, પણ એને જેયા વિના મારી આંખને જંપ નહીં વળો.
૮૨૧. સર્ખી ! હું રોષમાં ને રોષમાં ચાલી જવા માગતી હતી : પણ મારું હદ્ય રોષ ભૂલી ગયું અને પ્રિયતમના મિલન માટે દોડી ગયું.
૮૨૨. આંખમાં અંજન કરતી વખતે અંજનશલાકાની કાળાથ આંખ જોતી નથી, તેમ મારો પ્રિયતમ મારી સમીપ હોય ત્યારે એમાં હું કલંક જોતી નથી.

પ્રેમી

૮૨૩. પ્રેમ તો પુણ્ય કરતાં પણ વિશેષ કોમળ છે : બહુ ઓછા એની નજીકત જાણે છે અને મુદ્દુતાથી વર્તો છે.
૮૨૪. જ્યારે તેણે મને જેયો ત્યારે એની આંખનામાં વેદનાઓ હતી : હું એના પ્રતિ વળ્યો ત્યારે મારા કરતાં વિશેષ ગતિઓ દોડીને તે મારા બાહુમાં સમાઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૩૦

હુદયને ઉપાલંબ આપવો

પ્રેમિકા

૮૨૫. હે હદ્ય, તું જુઓ છે કે એ મારી કેવી ઉપેક્ષા કરે છે ! છતાં એ તારો સખો હોય એ રીતે તું એને અનુકૂળ થાય છે ?
૮૨૬. એના સહવાસમાં તને આનંદ મળે છે એ દર્શાવ્યા વિના, હે હદ્ય ! તું પ્રેમકલહમાં વિભૂ થવાની ના પાડે છે ? તો આવી બાબતમાં તને પોતાના અંતરંગ મિત્ર તરીકે કોણું સ્વીકારશે ?

૮૨૭. એ એને પ્રાપ્ત નહીં થાય એ કારણે ડે છે, અને જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને ગુમાવી બેસવાની લીતિને કારણે ડે છે : મારી હદ્ય-વેદનાનો કોઈ અંત નથી.

પ્રેમી

૮૨૮. મનુષને એની પ્રિયતમાનું હદ્ય જ જે સહાયની ના પાડશે, તો શોકા-કુલ એવા એને દિલાસો કોણું આપશે ?
૮૨૯. જ્યારે મારું હદ્ય જ મારા પણે નથી, ત્યારે અજાણ્યાઓ મારી દેખલાળ ન રાખે એમાં શું આશ્રય ?

પ્રકરણ ૧૩૧

પ્રેમકલહ

સખી પ્રેમિકાને કહે છે :

૮૩૦. મારી પ્રિય સખી ! એને સ્નેહાદિગન ન કર, પણ કોમિત થયાનો દેખાવ કર : તેની કેવી દુર્દશા થાય છે—તે ગમ્મત તો જોઈએ.
૮૩૧. પ્રેમકલહ એ પ્રેમનું સબરસ છે : એને વિશેષ લંબાવવો એ લોજનમાં વધારે મીઠું નાખવા જેવું છે :

ઇથર્ણું પત્ની પતિને સંબોધીને કહે છે :

૮૩૨. રિસાયેલી અવસ્થામાં ત્યજી દૃષ્ટિ રીતે આદિગન કર્યા વિના બહાર નીકળી જવું એ ધ્વાયેલાને પુનઃ ધ્વાય કરવા જેવું છે.

પતિ સ્વગત કહે છે :

૮૩૩. કોધને લીધિ અપ્રસન્ન એવી પ્રિયતમાને સાન્ત્વન આપ્યા વિના પાછા આવણું એ કુધાતુર રોપનાં મૂળ કાપી નાખવા બરાબર છે.
૮૩૪. પરિપૂર્ણ શુદ્ધ મનુષ્યોને પણ પ્રિયતમાના પ્રેમકલહનું આકર્ષણ હોય છે.

પત્ની સાંભળતી હોય તેમ પતિ સ્વગત કહે છે :

૮૩૫. હું કેટલી વેદના અનુભવણું દ્ધું એ જોવા કોઈ પ્રિયજ્ઞ સમીપ ન હોય, તો મારા તીવ્ર સંતાપનો શો અર્થ ?
૮૩૬. ધ્યાવાળી નિકુંજમાં જ જળ આષલાદક વાગે છે : તેવી જ રીતે અત્યારે પ્રેમ કરનારમાં જ વક્ષીલતા શોભી ઉઠે છે.

૮૩૭. જે મને સાન્ત્વન આપતી નથી એને માટે જે મારું હવ્ય જૂરતું હોય
તો તે મૂર્ખ જંખનાને લીધી જ.

પ્રકરણ ૧૩૨

પ્રેમકલાહની સુદ્ધમતા

પ્રેમિકા

૮૩૮. શ્રીઓ તને એમની આંખોથી ભક્તી જવા માગો છે ! હે ઠગારા પ્રેમી !
મને હવે તારું સ્નેહાલિગન ન અપે.

૮૩૯. મારો રોષ વધતો હતો ત્યાં જ એને ડેસ આવી-હું ‘અમ્મા’ બોલી
બેસું એટલા માટે જ ને !

પ્રેમિ

૮૪૦. હું પુષ્પહાર પહેરું તો એ કહેશે : ‘તું કોઈ સુંદરીના નેત્રોને રીજવવા
આ કરે છે !’

૮૪૧. મેં તેને કહું : ‘સર્વ કરતાં હું તને વધારે ચાહું છુ’ : અને તે કોથથી
લાલચોળ થઈ ગઈ; પછી પૂછવા લાગી, ‘કોનાથી વધારે? કોનાથી
વધારે ચાહે છે?’

૮૪૨. મેં તેને કહું, ‘આપણે આ જીવનમાં કયારે ય ધૂંઠાં નહીં પડીએ’ :
અને એની આંખો અશ્રૂઓથી ભરાઈ આવી !

૮૪૩. મેં તેને કહું : ‘જ્યારે હું દૂર હોઉં છું ત્યારે તને યાદ કરું છું?’ તે
મને બાહુમાં જકડી બેવાની તૈયારીમાં હતી અને એકાએક ખસી ગઈ.
કહેવા લાગી : ‘તો તો તમે મને ભૂલી ગયા હ્યો !’

૮૪૪. મને હેડકી આવી. તેણે મને ‘ખમ્મા’ કહું : પછી અશ્રૂપૂર્ણ નેત્રોએ
પૂછ્યું : ‘અત્યારે તને કોણે યાદ કર્યો?’

૮૪૫. મેં હેડકીને રોકી દીધી ત્યારે તેણે રહતાં રહતાં પૂછ્યું : ‘તને કોઈ યાદ
કરી રહ્યું છે તે મારાથી છુપ્યાવવા માગો છે?’

૮૪૬. તેના સૌન્દર્યને જેઈ જે હું ઉન્મત દેખાઉં તો તે ધુતકાર્તી કહેવાની :
‘તું કોની સાથે મારાં અગ-ઉપાંગ સરખાવે છે?’

પ્રકરણ ૧૩૩

પ્રેમકલહનો આનંદ

પ્રેમિકા

૮૪૭. પ્રિયતમ પ્રથે તત્કાળ કોમળ વર્તન નહીં કરું, કારણ કે બાગણો હુભાઈ છે એમ માની ચૂટી ખણવાની મજા આવે છે.

૮૪૮. પ્રેમકલહ કરતાં ચાલિયાનું સ્વર્ગ છે ખરું? એક શરતે : જળ-જમીનની માફક પ્રિયતમનું હૃદય અમારી સાથે એકરૂપ હોનું જોઈએ.

પ્રેમી

૮૪૯. લોજન કરતાં પાચન વિશેષ મધુર છે : સ્નેહાલિગન કરતાં પ્રિયતમાનો કલહ વિશેષ મધુર છે.

૮૫૦. પ્રેમકલહમાં પ્રથમ નમતું આપનાર વિજયી બને છે : પુનઃમિલન સમયે તમને એનો ખરેખર અનુભવ થશે.

૮૫૧. અરે, પ્રિયતમાના ગુસ્સાને અને કોધાવેશને થોડી વાર વધારે માણવા દો ! મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે રાત્રિ ભલે એના થાસનને લંબાવે.

૮૫૨. પ્રેમકલહ એ પ્રેમની શોભા છે : એની ચરમ સીમા તો એકદમ નિકટનું સ્નેહાલિગન છે.

*

*

*